CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समवायादिकं प्रतीत्यैव विशेषणत्वग्रहात् प्रथमोपस्थितत्वेन समवायादेरेव विषयत्वात्, न विशेषणतायाः, चरमोपस्थितत्वादिति भावः ।

अत इति । समवायेऽभावे च समवेतत्वाभावोऽध्यक्षेण परिच्छिद्यते समवायेऽनवस्था चेत्यर्थः । न चाभावग्रहे नेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिः तत्सत्त्वेऽपि चक्षुःसंयुक्तपृथिवीपरमाणौ जलत्वादेरभावाग्रहात्, किन्तु स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणता, महति वायावुद्भूतरूपाभावस्य च योग्याऽनुपलब्ध्याऽनुमितिरिति वाच्यम् । लाघवादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वात् । यत्र च यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तस्याभाव इन्द्रियप्रत्यासत्त्या गृह्यते, पृथिवीपरमाणौ जलत्वादिसत्त्वं नानुपलब्धिविरोधि इति न तदभावग्रहः, महति च वायावुद्भूतरूपसत्त्वमनुपलब्धिविरोध्येवेति तदभावश्चक्षुर्ग्राह्य एवेति । न चाभावे समवाय एव प्रत्यासत्तिस्तत्साधकविशिष्टप्रतीतेरविशेषात् । न च समवेतत्वेनाभावस्य भावत्वापत्तिः, भावस्य तत्त्वे अभावत्वापत्तिरिति वैपरीत्यापत्तेः, प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतियोग्याश्रयसमवेतौ प्रतियोग्याश्रयनाशजन्यस्य ध्वंसः काले समवैति तत्रैव निरूपणात् । न चैवमत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽनेकसमवेतत्वाज्जातित्वापत्तिः, द्रव्यत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । मैवम् । समवायिनाशे ध्वंसनाशापत्तौ घटोन्मज्जनप्रसङ्गात् । न च नाश्यत्वे भावत्वं तन्त्रम्, प्रागभावे तदभावात् । असमवेतत्वे ध्वंसस्य जन्यत्वेऽपि न नाशः आश्रयनाशादेरभावादिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यादेतत्—भूतलमेव घटाभावस्तच्च संयोगादिनैव प्रतीयते, अतः किं तदर्थेन विशेषणभावेनेत्यत आह। न चेति। [७२।१३] सत्यपि घटादौ भूतलस्य भावात्। [७२।१४] भूतलव्यवहारवत् घटाभावव्यवहारप्रसङ्गादिति शेषः।

न च कैवल्यमिति। [७२।१५] कैवल्यं भूतलधर्मो घटाद्यविरोधी यद्युच्येत? घटादिना सह संभवेत् तथा च दोषस्तदवस्थ एव। विरोधीति चेत्? स तावन्नोभयवादिसिद्धद्रव्यादिष्वन्यतमः तेषां घटेन सह सम्भवात्। अभावव्यवहारकालेऽपि च केषाञ्चिदसम्भवात्। भूतलधर्माणां च तेषां घटेनाविनाशादनाहतेश्च, तदतिरिक्तं तु दशमं द्रव्यम्, पञ्चविंशतितमो गुणः, षष्ठं वा कर्म,

---

यदिन्द्रियसंयुक्तमिति टीकायां यदिन्द्रियसंयुक्तं यच्चेन्द्रियसमवेतं तस्य संयुक्तस्येन्द्रियसमवेतस्य वा विशेषणभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति सम्बन्धः। किं तदित्यपेक्षायामुक्तं यथेति।

अभावस्य भूतलानतिरेके यत्प्रक्रान्ते दूषणं तदाह। स्यादेतदिति। प्रमेयत्वं भावत्वव्याप्यं न वेति संशयः। ननु सत्यपि घटे भूतलसत्त्वं परः स्वीकरोत्येवेति तं प्रति न किञ्चिदनिष्टमुक्तमित्यत आह। भूतलेति। कैवल्यं न भूतलस्वरूपमेव, पौनरुक्त्यापातादितिस्थिते सत्याह। भूतलधर्माणां चेति। सामान्यविशेषेति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सामान्यविशेषसमवाया न सम्भवन्त्येव, तस्य द्रव्याद्यन्य-(तर)तमत्वेन तदविनाभाविधर्मापत्तेः अनापत्तौ वा तत्त्वानुपपत्तेः ॥

स खल्वयं सप्तमः पदार्थो भवेत् ? तथाऽप्यसौ भावनिषेधाकारो वा स्यात् ? अन्यथा वा ? न तावदन्यथा, तथा सत्यविरोधित्वप्रसङ्गात् । निषेधाकारोपि यद्यनुत्पन्नोऽपि न निवर्त्तते ? तदा घटादिव्यवहारः कदाचिदपि न स्यात् । उत्पन्नो वा यदि निवर्त्तेत ? तदा विनष्टो घटः कदाचिदुपलभ्येत । अतः पदार्थानां सप्तमो निषेधरूपोऽनुत्पन्नप्रध्वंसी च उत्पन्नाविनाशी च

उत्पादविनाशशीलत्वादिति भावः । तस्येति । तस्य द्रव्यत्वे संयोगित्वाद्यापत्तेः गुणत्वे च कार्यत्वे च गुणाद्यावनापत्तेरित्यर्थः ॥

प्रागभावं ध्वंसं च साधयति । यद्यनुत्पन्न इति । यद्यपि व्यधिकरणतया यथोक्तो न तर्कः तथापि घटसमानकालत्वविरही प्रागभावो यदि घटसमानकालत्वयाऽभ्युपगम्यते तदा तव व्याघात इत्येवंपरोऽयं ग्रन्थः । तस्य फलमाह । तदा घटादीति । ध्वंसं साधयति । उत्पन्न इति । यदा ध्वंसनाशः तं कालं पक्षीकृत्य स कालो यदि प्रागभावविरही सन् घटध्वंसविरही स्यात् घटवान् स्यादित्यर्थः । नन्वतिरिक्ताभाववादिनाप्यभावः साश्रयो वाच्यः देशादिनियमेन व्यवहारात्, तथाच यादृशि भूतलेऽभावो वर्त्तते तत एवाभाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भूतलादिधर्मः कैवल्यमभाव इति एकोर्थ इति, तदिद-मुक्तं न घटाभावादन्यो [७२।१५] घटाभाव एवेत्यर्थः।

स्यादेतद्यद्यपि ज्ञेयरूपं तत्त्वान्तरं नास्ति, तथापि ज्ञानरूपं भविष्यति, विषयश्च तस्य दृश्ये प्रतियोगिनि भूतलमेवेत्यत आह। न चेति। [७२।१६] यथा - - · - - -। तथा भूतलज्ञानपक्षे घटवत् भूतलपक्षे घटवद्भूतल-ज्ञानेऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः।

ननु दृश्ये प्रतियोगिनीत्युक्तं घटवद्भूतलज्ञाने तु घटो न दृश्यः किं तु दृश्यमान इत्यत आह। नहीति। नहि दर्शनानर्हो दृश्यत इत्यर्थः।

दर्शनार्होहि घटस्तत्र यदि न नास्ति तदा भूतल-वदकामेनाप्युपलभ्येतैव, भूतलमपि वा नोपलभ्येत, तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तस्माद्भूतलोपलब्धावपि तदनुप-लम्भस्तदभावमादायैवोपपद्यत इति।

व्यवहृतिरस्तु, किं विरोधिना भूतलधर्मेण? मैवम्। घटाश्रयस्येवा-भावाश्रयस्यापि तत्तद्विशेषरूपत्वात्। अन्यथा गोत्वादिकमपि न स्वीक्रियेत तदाश्रयविशेषादेव तद्व्यवहारसम्भवात्। अननुगतादनु-गतव्यवहारो न स्यादिति तुल्यम्। तस्मादबाधिता भूतले घटो नास्तीतिबुद्धिरेव बाधिकाऽभावे मानमिति भावः। ननु दृश्ये घटादौ यदि भूतलोपलम्भः कैवल्यं, न तर्हि भूतलधर्मः? तद्धर्मस्य कैवल्यमित्यत आह। स्यादेतदिति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्यप्युपलभ्याऽभावमङ्गीकारयितुं शक्यते तर्कगत्या परः, तथापि स्ववचनविरोधमपश्यन्तं प्रति किं तेनापीत्याशयवानाह। दृश्येऽनुपलभ्यमान इति [७२।१७]।

अनुपलम्भो ह्युपलम्भाभावो वा स्यात्? दृश्ये स्मर्यमाणे भूतलोपलम्भ एव वा? घटोपलम्भे स्मर्यमाणे वा केवलात्मोपलम्भः? न तावत् द्वितीयतृतीयौ, स्मर्यमाणे दृश्यमाने घटे भूतलोपलम्भे सति घटवत्यपि प्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात्। तस्मादुपलम्भाभाव एवानुपलम्भ इति।

नन्वनेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किमुपलभ्याभावेनेत्यत आह। किमपराद्धमुपलभ्याभावेनेति [७२।१८]।

यथा ह्युपलम्भनिषेधकात्प्रमाणादुपलम्भाभावसिद्धिस्तथोपलभ्यनिषेधकात् प्रमाणादुपलभ्याभावसिद्धिरपि भवति। भवति हि घटं नोपलभ इति वत् घटो नास्तीति प्रतीतिः। न चैकविषयत्वमनयोः, निमी-

---

दृश्ये-दर्शनयोग्ये घटादावित्यर्थः। स्मर्य्यमाण इति द्वितीयपक्षदूषणम्। तथाहि-यत्र घटस्मरणानन्तरमेव इन्द्रियसन्निकर्षात् घटवद्भूतलबुद्धिस्तत्रघटाभावव्यवहारः स्यात्। दृश्यमान इति तृतीयपक्षदूषणम्। तथाहि-पूर्व्वं यद्घटोपलम्भोजातः तत्स्मरणमिदानीं घटवद्भूतलग्रहः केवलात्मोपलम्भस्य विद्यते। न चाभावव्यवहारः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लितनयनस्य ह्युपलम्भाभावनिश्चय उपलभ्याभावे च सन्देहो जिज्ञासावत् कथं चिद्भूतलनिश्चयेऽपि, न चैकं चैकदैतत्सम्भवतीत्याशयवानुपसंहरति । तस्मादिति । [७२।१८] असदिति [७२।१९] सन्निषेध इत्यर्थः ।

ननु चासदित्यत्र नञः पर्य्युदासलक्षणया भाव एवोच्यत इत्यत आह । सन्निषेध इति ।

ननु घटवद्भूतलभिन्नं भूतलमभावव्यवहारहेतुः यत्र परेषामभावः, भेदस्य स्वरूपमेव, इदानीमिदं भूतलं घटवद्भूतलम्भवतीतिप्रतीतेः, समानाधिकरणनिषेधबुद्धेः स्वरूपभेदविषयत्वात्। न च भूतलनिश्चये घटाभावसन्देहानुपपत्तिः, भूतले घटवद्भिन्नत्वस्य दोषादनिश्चयेन तदुपपत्तेः। नाप्यननुगतात्तदधिकरणस्वरूपादनुगताभावव्यवहारानुपपत्तिः, अभावेऽपि तुल्यत्वात् । न ह्यभावत्वं जातिः, अन्योन्याभावव्यापकत्वात् । न भावविरोधित्वम् । विरोधस्याभावनिरूप्यत्वात् । नापि भावप्रतियोगित्वम्, प्रतियोगित्वस्याभावविरहरूपत्वात्, अतएव न सप्रतियोगिकत्वम् । सादृश्यादेव भावत्वापत्तेः । नाप्यन्यनिरूप्यत्वम्, ज्ञानेऽतिव्याप्तेः । नापि सत्ताशून्यत्वं, सत्तायामतिव्याप्तेः । एतेन सत्ताविरोधित्वमभावत्वम्, सामान्यादौ सत्तावगमेऽपि सा बाधात् त्यज्यते, अभावस्य सद्विरोधितयैव प्रतीतेरित्यपि निरस्तम् । सहानवस्थानरूपतया विरोधस्याऽऽत्माश्रयापत्तेः । एवं चेदभावस्वीकारेऽपि नानुगमस्तदा किमधिकेन ?। यद्वा घटवद्भूतलबुद्धिभिन्ना भूतलबुद्धिरभाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यवहारहेतुः। न च घटवति भूतले दोषाद्घटवत्त्वाज्ञाने भूतल-ज्ञानमभावः स्यादिति वाच्यम् । घटवद्भूतलस्य ज्ञानाद्भिन्नस्य भूतलज्ञानस्याभावत्वात् तद्भ्रमाच्चाभावभ्रमोपपत्तेः । अभाववादिभिरप्यभावज्ञानहेतुत्वेन तादृशबुद्धेः प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । किं चान्योन्याभावेऽत्यन्ताभावे चाधिकरणद्वैरूप्याभावात् तयोरधिकरणातिरिक्तत्वे मानाभावः ।

अत्रोच्यते । अभावधीर्न भावविषया सप्रतियोगिकस्यैवाभावस्यानुभवात् । भूतलमात्रस्याननुभवात् । अधिकरणताज्ञानयोश्च निष्प्रतियोगिकत्वात् । न चाभावव्यवहारः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते नाभावज्ञानमितियुक्तम् । व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञाने सत्यधिकानपेक्षत्वात् । न चाधिकसङ्ख्यावच्छिन्नहस्ताद्यवच्छेदः परिमाणस्य दीर्घत्वं तद्विपरीतञ्च ह्रस्वत्त्वं, तच्चावयविग्रहसमानकालमेवानुभूतं, दीर्घव्यवहारस्य ह्रस्वज्ञानमपेक्षते इति युक्तम् । दीर्घत्वह्रस्वत्वयोः परिमाणान्तरत्वात्, तयोश्चान्योन्यज्ञाननिरूप्यत्वात् । अपि च न भूतलं ज्ञानं वा अभावः, अभावभूतलयोराधाराधेयभावानुभवात् । न च घटवद्भूतलज्ञानभिन्नं भूतलज्ञानमभावः, तस्य भूतलाधारता स्वरूपसम्बन्धेनानुभूयत इति युक्तम्, ज्ञानस्याप्रतियोगिकत्वेनाभावत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

अतएव यस्मिन्समयविशेषे यत्र भूतले ऽभावः परैः स्वीक्रियते तत्समयविशेषयोग एव भूतलस्य घटाभावः, एवं चाधाराधेयबुद्धिरुपपद्यते, समयविशेषयोगस्य भूतलवृत्तित्वादित्यपास्तम् । समयविशेषयोगस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किञ्च समये न (अ) भावाश्रयत्वं विशेषः अभावस्वीकारापत्तेः। नापि तत्समयस्वरूपं तदानीमिदं भूतलमितिबुद्ध्यापत्तेः, विशेषणस्य स्वप्रकारकविशिष्टज्ञानजनकत्वात्, भूतले घटाभाव इति धियोऽनुपपत्तेः, घटाद्यपलापप्रसङ्गाच्च। यादृशि संस्थानविशेषविशिष्टे कपाले घटोवर्त्तते तादृक्कपालादेरेव[१] तत्समयविशेषयोगे घटादिव्यवहारजनकत्वापत्तेः। न चाधिकाभावपक्षेऽपि भूतलेन सहाभावस्य सम्बन्धाभावात् भूतले घटाभाव इति धियोऽनुपपत्तिः, ज्ञानविषययोरिव सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धस्य सत्वात्। घटवद्भूतलचत्वरतदभावयोश्च न कदापि विशिष्टबुद्धिरिति न तयोः स्वरूपसम्बन्धः। एवं चाभावप्रतीतेरतिरिक्ताभावविषयत्वसिद्धौ अन्योन्यात्यन्ताभावधियोरपि तद्विषयत्व सिद्धिः अधिकरणस्य निष्प्रयोगिकत्वात्। न चाननुगमः अनुगताभावत्वं विना घटादि न पट इति समानाधिकरणानुगतनिषेधव्यवहारोऽन्योन्याभावेनैकेन, घटादौ न गोत्वमित्यनुगतव्यवहारोऽत्यन्ताभावेनैकेन, कपालेन घटो नष्ट इत्यनुगतव्यवहारो घटध्वंसेनैकेन, घटानुत्पाददशायामेतेषु घटोनास्तीत्यनुगतव्यवहारः प्रागभावेनैकेन इत्यनुगताभावव्यवहारास्तत्स्वभिरेवाभावव्यक्तिभिः क्रियन्तेऽस्माकमित्यतिरिक्ताभावव्यक्तिचतुष्टयसिद्धिः। अभावत्वं न भावत्वात्यन्ताभावत्वम्। अत्यन्ताभावस्याभावत्वाज्ञानेपि ज्ञात एवेत्यधिकरणस्वभावत्वेन सुगमोऽपि दोष इति सङ्क्षेपः।

(इति अभावसाधनम्।)

---

(१) कपालादिरेव इति १ पु० पा०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स च दृश्यानुपलब्धेरेव गम्यते अक्षव्यापारस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वादिति केचित्। तदनुपपन्नम्। अन्धस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्। अस्ति हि तस्याधिकरणस्य ग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च नीलशुक्लत्वस्य (योग्यानुप)लब्धिश्चेति ॥

स चेति। प्रामाणिकोऽप्यभावो न प्रत्यक्षगोचरः, किन्तु योग्यानुपलब्धेरिति किमिन्द्रियप्रत्यासत्त्या? क्रियया ह्ययोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणं, नतु तत्र व्यापारवत्त्वमपि तन्त्रं गौरवात्, इन्द्रियगम्यत्वेऽपि तस्य तदुपलम्भे तदभावग्रहात्तस्या आवश्यकत्वादित्यर्थः। ननु अभावधीरिन्द्रियजन्या तदन्वयव्यतिरेकित्वानुविधायित्वादित्यत आह। अक्षव्यापारस्येति। न चाधिकरणधीरिन्द्रियव्यापारो न तया तदन्यथासिद्धमन्यथा सन्निकर्षोपक्षीणमिन्द्रियं हेतुरेव न स्यादिति वाच्यम्। चक्षुरादेः प्राप्यभावेन हेतुत्वासिद्धौ तद्व्यापारत्वासिद्धेः। अतएव स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकग्रहादुभयोरपि हेतुत्वम्, न त्वेकमेकेनान्यथासिद्धमिति निरस्तम्, इन्द्रियेण प्राप्त्यभावात् न च विशेषणता प्राप्तिः समवायानभ्युपगमेनान्यत्र तदनभ्युपगमात्। न चाऽभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वसिद्धौ संयोगादिबाधेनैव तत्कल्पनम्। आश्रयग्रह एव तदुपक्षयात्तद्ग्राह्यत्वासिद्धेः। अन्यथा दुर्गन्धविधानान्नीरूपोऽपि वायुः प्रत्यक्ष

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अधिकरणग्राहकेन्द्रियेण ग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेत्? न। प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेण तदभावो गृह्यते भावायत्तत्वात्तस्येति सिद्धान्तमर्मत्वात्। (ममापि) - - - तद्ग्राहकेणेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणे स गृह्यत इति सिद्धान्तसारमिति चेत्। न। वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। न हि रूपग्राहकेण तत्राधिकरणमुपनीतम्। तत्रापि तावच्चक्षुरिन्द्रियं सम्बद्धमिति चेत्?। एवं तर्हि तस्य नाधि-

---

इति स्पर्शग्रहेण तदुपचयः स्यात्। तथा (च) (न) विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षस्तत्सिद्धौ च तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयः, सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेन ग्राह्यस्वरूपस्याऽसम्बन्धत्वनिश्चयाच्च न तदात्मिका विशेषणता प्रत्यासत्तिः, अन्यथा रूपादिग्रहोऽपि तत एवास्त्विति षोढासम्बन्धवैफल्यापत्तिः। न चाभावधियश्चक्षुरजन्यत्वेन तदेकसहकार्य्यालोकापेक्षा न स्यादिति युक्तम्। आलोकस्य प्रतियोगिग्राहकत्वेन योग्यताघटकतयाऽन्यथासिद्धत्वादिति भावः। ममापीति। प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणाश्रयग्रहे योग्यानुपलब्ध्या तदभावोगृह्यते। अन्यथा चक्षुःसंयुक्ते पृथिवीपरमाणौ जलत्वाभावधीप्रसङ्ग इति नोक्तधीः इत्यर्थः। वायाविति। वायोः प्रतियोगिग्राहकचक्षुरग्राह्यत्वादित्यर्थः।

ननु यथा तत्र नीरूपोवायुरितिधीर्वायुविशेष्यिकाऽऽनुमानिकी,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करणग्रहणे व्यापारो, नापि प्रतियोगिस्मरणे, रूपा-भावप्रतीत्या च नियमेनापेक्षत इत्यायातमनन्यथा-

---

विशेष्ययोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रवृत्तेः, तथा वायौ रूपाभाव इति वायुविशेषणिकापि बुद्धिरनुपलब्धिलिङ्गजन्यानुमितिरेव, तथाच या प्रतीतिः साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमता तस्यामियं सामग्रीति नोक्त दोषः। न चाभावधियः साक्षात्कारित्वेन इन्द्रियजन्यत्वमनुमेयम्, स्मृतिवत्तस्याः परोक्षत्वात् तत्कारणेन्द्रियप्रत्यासत्तेर्निरस्तत्वात्। न चाज्ञातकरणकत्वात् तथा, कारणबाधाच्छब्दानुमित्योर्ज्ञातकरण-कत्वाविशेषेऽपि यथा शब्दलिङ्गकरणभेदाद्वैजात्यं तथा त्वज्ञातकरण-कत्वाविशेषेऽप्यनुपलब्धीन्द्रियकरणभेदादिहापि तदविरोधात्। नापि भावभूतकरणसहकृतस्यैव मनसोवाक्यानुभवहेतुत्वान्नानु-पलब्धिस्तत्सहकारिणी, गौरवात्, अन्यथा लिङ्गाद्यपि न मानं स्यात् इन्द्रियसहकृतस्यैव मनसोवाक्यानुभावकत्वात्। अथाधिकरणाभाव-योर्विशिष्टधीर्नेन्द्रियजन्या अभावबुद्धित्वात्, नानुपलब्धिजन्या भाव-बुद्धित्वात्, नोभयजन्या जातिसङ्करापत्तेरित्युभयग्राहकमिन्द्रियं वाच्यमिति चेत्। यथा घ्राणेन चन्दने सौरभमितिधीश्चक्षुरुपनीत-चन्दनविशेषणिका सौरभविशेष्यिका जायते तद्वदभाववद्भूतलमि-त्युपलब्ध्युपनीताभावविशिष्टबुद्धिविषये बुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते। न चानुमानादौ प्रतियोगिग्राहकस्यैवाभावग्राहकत्वात् प्रतियोगिग्राह-केन्द्रियस्याप्यभावग्राहकत्वम्, भावग्राहकलिङ्गादेरेव तदभावाग्राहक-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सिद्धमैन्द्रिकत्वमभावस्येत्यन्यथासिद्धिप्रलापं[१] गजनिमीलनेनावधीर्य सिद्धवदाह। इन्द्रियव्यापारे सति

त्वात्। न च तज्जातीयं तथा, उपमाने व्यभिचारात्। नाप्यभावग्रहस्य दुष्टकरणकत्वादनुपलब्धेश्च स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात् पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियमेतद्धेतुरितिवाच्यम्। दोषसाहित्यमात्रस्य दुष्टत्वस्येन्द्रियादाविवानुपलब्धावविरोधात्।

अत्रोच्यते। वायौ रूपाभावधीर्नानुपलब्धिलिङ्गजन्या अनुपलब्धेरज्ञानात्। आप्तवाक्यस्येव तद्बोधकस्याभावात्। न चाज्ञातैवोपलब्धेरनुपलब्धिस्तद्बोधिका, तथोपलब्धेरतीन्द्रियत्वेन योग्यानुपलब्ध्योपलब्ध्यभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् अनुपलब्धिमात्रस्य चाभावग्राहकत्वात्। उपलब्धेर्योग्यत्वेऽपि घटाभाववद्भूतलमित्यपि धीः साक्षात्कारित्वाभिमता योग्यानुपलब्धेर्लिङ्गादेवास्तु किमनुपलब्ध्या मानान्तरेण। अथ लिङ्गज्ञानाभावेऽपि घटाभावबुद्धेरनुभवादज्ञातकरणिकैव सा? तर्हि वायौ रूपाभाव इति धीरप्यस्तु तथा। अपि च घटवत्युपलब्धिप्राक्कालेऽनुपलब्ध्या घटस्मृतिमतः कुतो नाभावधीः। घटाभावाभावात् घटस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वेति चेत्? हन्तैवमभावधियोऽर्थजन्यत्वात् साक्षात्कारित्वसिद्धौ इन्द्रियजन्यत्वमेव, इन्द्रियं च नाप्राप्तग्राहकमिति तत्प्राप्तिरपि विशेषणताख्या कल्प्येति योग्यानुपलब्धिरिन्द्रियसहकारिणी, न तु करणान्तरम्, योग्यता च न प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानम्, अन्यतरा-

---

(१) सिद्धत्व प्रलापं—पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्प्रत्ययादिति। [७२।१९] आन्तरालिकमेव व्यापारं व्यवधायकमिति भ्रान्तमुद्बोधयन्नाह। न च प्रतियोगीति। [७२।२०]

प्रतियोगिस्मरणमित्यत्र वाक्छलवादिनमुत्थाप्य बोधयति। न च शब्दस्मरणादीनामिति [७२।२३]।

अभावज्ञानोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षो न कारणं व्यभिचारादिति वादिनमुत्थापयति। नन्विति [७२।२४]।

अयनाशजन्यसंयोगध्वंसस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रतियोग्युपलम्भकस्यान्यतराश्रयस्याभावात्। किन्तु प्रतियोगिसत्वविरोधी योऽनुपलम्भः सैव योग्यानुपलब्धिः। अतएव जलपरमाणौ गन्धाभावो न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य महति वायौ रूपाभाव इति सङ्क्षेपः।

न(नु) स्वप्रतियोगिस्मरणकालेन्द्रियसन्निकर्षसत्वात्तस्य तद्व्यापारव्यवधानशङ्का नोदेतीत्यत आह। आन्तरालिकमेवेति। व्यवधायकसाधर्म्यमान्तरालिकत्वमात्रं भ्रमबीजमित्यर्थः॥

प्रतियोगि च तत् स्मरणं चेति प्रतियोगिस्मरणं-विरोधिस्मरणं सिद्धान्तिनोक्तमित्यारोप्य विरोधिस्मरणं व्यवधायकमेव, सविकल्पके तु शब्दस्मरणमनु(योग्यत्वनु)कूलत्वविरोधीति तन्न व्यवधायकमिति वाक्छलवादिनमुत्थाप्य बोधयतीत्याह। प्रतियोगीति। अर्थान्तरमाशङ्क्याह। अभावज्ञानेति। तत्रेन्द्रियव्यापारं विनैवानुपलब्धेरभावज्ञानादन्यत्रापि सैव हेतुः क्लृप्तत्वादिति भावः। ननु प्रत्यक्षाभावमात्रेण न मतान्तरसिद्धिरनुमानादेरपि सम्भवा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदियमिति [७२।२]। प्रमाणान्तरन्तु तेन सम्भवतीत्यभिमानः परस्येत्यर्थः ॥

सेयमनुपलब्धिः सत्तामात्रेणाभावं गमयेत्? स्वज्ञानेन वा? न तावदाद्यः—तदानीं गेहस्य विप्रकृष्टस्य व्यवहितत्वेन योग्यानुपलब्धेरसत्त्वात्। न द्वितीयः—अनवस्थाप्रसङ्गात्, अनुपलब्धेरप्यभावरूपत्वेनानुप(१)लब्ध्यन्तरसाधनीयत्वात् ॥

योग्यस्य, स्मरणाभावस्तावदस्तीति चेत्? न अभावे विपर्ययसंशयाभावप्रसङ्गात्। भवति हि कदाचित्प्रतियोग्यधिकरणयोः स्मरणेऽप्यसतोऽपि सद्भावप्रतीतिः सतोऽभावप्रतीतिः। कथमन्यथा नास्तीत्युक्त्वा झटिति संजातबाधः प्राह—नहि नहि भ्रान्तोऽस्मि, दृष्ट एवासौ तत्र मयेति, अस्तीति प्रथममुक्त्वा पश्चान्नास्तीति

दित्यत आह। प्रमाणान्तरमिति। अनवस्थेति। उपलब्धेरतीन्द्रियतया न योग्यानुपलब्ध्या तदभावो गृह्यते, किन्तु लिङ्गत्वेनानुपलब्ध्या ग्राह्यः, लिङ्गं च ज्ञातमेव, तज्ज्ञानमपि तथैव तया जननीयमित्यनवस्थेत्यर्थः। गेहस्य योग्यमैत्रवत्तया स्मरणार्हस्यास्मरणमज्ञातमेव गेहे मैत्राभावग्राहकमस्त्वित्याह। योग्यस्येति। अभाव इति। स्वरूपसतः स्मरणाऽभावस्याभावप्रमापक-

---

(१) नापि तृतीयः— पा० ७ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किमासीन्नवेति नावधारयामीति चेति । न हि प्रतियोगिनमधिकरणं चानुपलब्धमेवान्यथाकारं स्मरति । न च स्वरससिद्धस्य स्मरणस्यानुपलभ्यमानस्यैव विपर्ययः[१] सम्भवति। इयती च सामग्री यदुत प्रतियोग्यधिकरणस्मरणं तत्तास्मरणं चेति । न वा साधारणं प्रमाकरणमदूषयन्त एव दोषा विपर्ययहेतवः, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । त्वयाप्येतत्समर्थनीयमिति चेत् ? न, योग्यास्मरणस्य मया लिङ्गत्वेनेष्टत्वात् । लिङ्गविपर्ययसंशयाभ्यां च तल्लैङ्गिकसंशयविपर्यययोः[२] सुलभत्वात् । यदा तु सुनिपुणेनैकज्ञानग्रहणयोग्यस्य चैत्रस्य गेहस्मरणेऽप्यस्मरणलक्षणं लिङ्गमवधार्यते तदा लिङ्गिप्रतीतिरविपरीता भवत्येव। अत एव क्षणं ध्यात्वेत्याह।

त्वादित्यर्थः । नहीति । अतो न प्रतियोग्यधिकरणस्मरणमेव भ्रम इत्यर्थः । न चेति । स्वरूपसतामेव दोषाणां प्रमाप्रतिबन्धकसाहित्यमेव करणानां दुष्टता, न हि दूरत्वादिना चक्षुषः किञ्चिदपक्रियते । स्वरूपसतामेव दोषाणां प्रमाप्रतिबन्धकत्वमत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । मनसा ज्ञाताद्योग्यास्मरणाल्लिङ्गात्प्रमाणत्वेन क्लृप्तात्तत्राभावबुद्ध्युपपत्तावनुपलब्धेर्मानान्तरत्वे गौरवादिति भावः ।

---

(१) विपर्यासः— पा० २ पु० ।

(२) विपर्यास संशययोः— पा० २ पु० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्यथा ध्यानमनुपपन्नम्। अस्मरणमात्रस्य हि व्यभिचारमुपलभ्य तदनादृत्य विशिष्टास्मरणं ज्ञातुकामस्य प्रणिधानमुप —— स्यालिङ्गत्वेनैवास्मरणमुपयुज्यते। किन्तु तदपि कथं ज्ञातव्यमित्यवशिष्यते, तत्राह। नैतदिति [७३।५]।

व्यधिकरणतां परिहर्तुं प्रयोगं दर्शयति। तथाहीति [७३।७]।

अन्यथेति। स्वरूपसत एवास्मरणस्य करणत्वपक्ष इत्यर्थः। विशिष्टेति। यादृशस्मरणमव्यभिचारीत्यर्थः। किन्त्विति। योग्यास्मरणं न मनोग्राह्यं प्रत्यासत्त्यभावात् ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वादित्यर्थः। नैतदिति। वायौ रूपाभावबुद्धेरलैङ्गिकत्वेनेन्द्रियानुविधानात्तज्जन्यत्वे सिद्धे सम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनात्। ज्ञानं च प्रत्यक्षम्। अन्यथा ज्ञानासिद्धेस्तद्धेतुत एवावश्यकत्वाद्व्यवहारादिसिद्धेः जानामीत्यनुभवस्य लिङ्गाद्यजन्यत्वात् ज्ञाततायाश्च निरस्तत्वादिति भावः।

व्यधिकरणतामिति। अस्मरणस्यात्मवृत्तित्वेन गेहावृत्तेरित्यर्थः। यद्यपि यावदनुभूतन्तावदेकज्ञानग्रहणयोग्यमपि स्मर्यते एवेति न नियमः मैत्रस्य तद्गेहसत्वेऽप्यननुभवात्, संस्कारानुत्पादात्। तदनुद्बोधात्तन्नाशाद्वा तदस्मरणस्योपपत्तेः, तथापि कश्चिद्विषयविशेष एव तादृशो योगेहादिनिष्ठतयाऽनुभूयत एव, स च न नश्यति, नापि तत्रोद्बोधकान्तरापेक्षा, विलक्षणविषयविशेषमाहात्म्यात्, यथा विश्वनाथायतने विश्वनाथमनुभवतः। प्रयोगस्तु तद्गेहं तदा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न चावच्छेद्यावच्छेदकयोर्वैयधिकरण्यं दोषो, विशेषण एव तन्नियमात्। अत्र तूपलक्षणत्वात्। वैयधिकरण्ये ऽप्युपलक्षणत्वाविरोधात् तावन्मात्रेणैवोपयोगात्। उपलक्षितं तु साध्यसमाना---न्नपादविहारस्य अचलचक्षुष इत्यादि व्यधिकरणमेव दर्शयतिस्म वार्त्तिककारः, टीकाकारोऽपि तथाऽनुमेने यतो नान्यथा कृतवान्, परैरपि यद्यदा य---कृतमेवैतत् तत्कस्य हेतोः? तथैव प्रतिबन्धसिद्धेः।

मैत्राभाववत् तत्तुल्यपरिमाणादिस्मरणे तद्वत्तया अस्मर्य्यमाणत्वात् यदेवं तदेवम्, यथा घटाभाववद्भूतलमिति। अत्र सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावानुमानं तत्र विशेषाऽभाववद्ज्ञानमनया रीत्येति तत्परोऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः।

यथाश्रुतवैयधिकरण्यमुपपादयति। नचेति। यद्वाऽन्यत्र साध्यसाधनयोः समानकालयोरेव गमकत्वादत्र कथं तदानीन्तनतदभाववत्वेदानीन्तनास्मरणयोर्गम्यगमकत्वं वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। न चेति। विशेषण एवेति। विशेषणं परं समानाधिकरणमुपलक्षणं तु व्यधिकरणमपि भवत्येव, तस्यापि व्यावर्त्तकत्वेनात्रोपयोगादित्यर्थः। उपलक्षितस्येति। साध्यसाधनयोरसमानकालत्वेपि साधनस्य साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यर्थः। अत एवेति। इदानीन्तनतत्प्रत्ययविषयत्वेन हेतुना पूर्व्वकालीनसूर्य्य-

(ग) इत्यनुमानं साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्याददुष्टमित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यभिचारस्तदवस्थ इत्याह। न च यदिति। [७३।९] साक्षात्कारिणी हि प्रतीतिरस्मदादीनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षं न व्यभिचरति, इयं त्वानुमानिकी परीक्षा[१]। तस्मान्न क्वचिद्व्यभिचारशङ्का। यद्य(प्य)नुमानगम्योऽभावः कथं प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्तिः अनयोरसङ्कीर्णविषयत्वादिति कदाचिद्ब्रूयात्, तच्च संप्लवव्यवस्थापनेनैव परास्तमित्यर्थः[२]।

'न तर्हि' इत्यादि भाष्येण 'कः सूत्रावयवो व्याख्यात इति शङ्कामपनयन्नेव वार्त्तिकमवतारयति। सम्प्रतीति। [७३।१४]

ननु लक्षणं तथाप्यदुष्टमित्यत आह। प्रत्यक्षकारणेति। [७३।१५] कारणावधारणाभिमानिनः चोद्य-

परैरपीति। यद्‌यदा यज्जननसमर्थं तत्तदैव न तत्करोति क्षणिकत्वपक्षे कार्य्यस्य कारणासमानकालत्वादिति पूर्व्वकालवृत्तिसामर्थ्यमुत्तरकालकार्य्यकरणे हेतुरित्यर्थः।

अप्रसक्तनिषेधभ्रमनिरासायाह। नन्विति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यभिचारः पूर्वोक्त एतावतापि न समाहित इति तदर्थिकेयं टीकेत्यर्थः। तदेव स्फुटयति। साक्षात्कारिणीति। नन्वेतावतैव व्यभिचारे निरस्ते संप्लवव्यवस्थापनं क्वोपयुज्यत इत्यत आह। यद्यनुमानेति।

(अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्।)

कारणेति। यावत्प्रत्यक्षकारणाभिधानप्रवृत्तः सूत्रकार इत्यभि-

(१) परोक्षवती २ पु० पा०।

(२) व्यवस्थापनयैव समाहितमित्यर्थः— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मित्यर्थः। विषयसंयोगि चक्षुरालोकस्येति वदता विषय-संयोगेनैवालोकव्यापारो न त्वगिन्द्रियाधिष्ठानसंयोगे-नेत्युक्तम् ।

एतच्चान्धकारमध्यस्थस्यालोक[१]मध्यवर्त्तिविषयोपल-ब्धेरालोकमध्यवर्त्तिनापि चान्धकारमध्यस्थानुपलब्धे-

---

मानिनः पूर्व्वपक्ष इत्यर्थः। एतच्चेति। इन्द्रियाधिष्ठानगोलका-संयुक्तेनापि विषयसंयुक्तेनालोकेन चाक्षुषज्ञानोदयाद्वैपरीत्ये च तदभावादित्यर्थः।

नन्वेवं परभागावच्छेदेनालोकसंयुक्तोऽपि घट उपलभ्येत। अथाभिमुखावयवावच्छेदेन घटालोकसंयोगः कारणं? तर्ह्यभि-मुखावयवावच्छेदेन चक्षुरालोकसंयोगो हेतुरस्तु। यदि चालोक-संयोगावच्छिन्ने चक्षुःसंयोगस्तथा, समानदेशताविरोधस्य निबिड-योरेव मूर्त्तयोरन्यथा पटमहारजनयोर्घटोदकयोस्त्वाग्रहः स्यात्, तर्हि घटसंयोगावच्छेदेन चक्षुरालोकसंयोगः कारणमस्तु। मैवम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विषयालोकसंयोगस्य हेतुत्वे निश्चिते तेनैवोप-पत्तौ चक्षुरालोकसंयोगस्य कारणत्वे गौरवात्। न चाभिमुखा-वयवावच्छेदेन विषयालोकसंयोगस्य कारणत्वे तादृशावयवसंयोग एव हेतुरस्त्वावश्यकत्त्वादिति वाच्यम्। अवयवसंयोगमात्रस्याति-प्रसक्तेः। स्वावयवसंयोगापेक्षया स्वसंयोगस्यैव लाघवेन कारणत्वा-वधारणादितिभावः।

---

(१) एतच्चान्धकारमध्यवर्तिनाप्यालोक— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रुन्नेयम्। ननु महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः परस्पराविनाभूतयोरगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोरपि चाक्षुषत्वं प्रति कारणत्वात् समुच्चय एव, विशेषे वा एकस्यैव कारणत्वं, कुतो विकल्पः, परस्परव्यभिचारिणो ह्यर्थक्रियायां विकल्पसम्भवो नत्विमे तथा, तस्माच्चाक्षुषद्रव्यलक्षणे कर्तव्येऽनयोर्विकल्पेनोपन्यासः कर्त्तव्यः। उभयोपादाने वाऽसमर्थविशेषणं लक्षणं भवेदित्यर्थः। अत एवाग्रे सत्यप्येवंलक्षणकत्व इत्याह। उक्तसामग्रीसत्त्वेऽपि चक्षुरवयविनो न प्रत्यक्षता। अत उक्तं वार्त्तिककृतोपलब्धिफलः संस्कार इति। स च दुर्निरूपः, तथाहि

आत्मीयेनेतिटीका। तत्र मानं चक्षूरूपसाक्षात्कारहेतुरूपवत् रूपसाक्षात्कारहेतुतेजस्त्वादालोकवदित्यनुमानम्। उद्भूतरूपवत्त्वं च नोपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वात्। नन्विति। तथा चान्वयव्यतिरेकतुल्यतया विनिगमकाभावात् द्रव्यचाक्षुषत्वे द्वयोरपि हेतुत्वं युक्तमिति वार्त्तिकोक्तसमुच्चये विकल्पो न युक्त इत्यर्थः। विशेषेति। विनिगमनायां वेत्यर्थः। विकल्पमुपपादयति। तस्मादिति। ननु कारणाभिधानप्रस्तावे लक्षणाभिधानमर्थान्तरमित्यत आह। अत-एवेति। प्रासङ्गिकलक्षणाभिधाने नार्थान्तरमिति भावः।

ननु यद्युद्भूतरूपवत्त्वमहत्त्वे बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षतायां स्वरूपयोग्यता तदा दण्डत्ववत्तयोः कारणता न स्यात्। नैवम्। तदुत्कर्षात्प्रत्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गुणिधर्मो वाऽसौ स्यात्? गुणधर्मो वा स्यात्? तत्र गुणिधर्मत्वे तद्बलेन रूपस्पर्शयोरविशेषेण ग्रहणं, न तु क्वचिद्ग्रहणमग्रहणं च क्वचिदिति। तदेकार्थसमवेतयोर्ग्रहणमेवेति चेत्। न। निशि निदाघसमये तेजःस्पर्शग्रहेऽपि रूपाऽग्रहात्। चन्द्रातपरूपग्रहेऽपि स्पर्शाग्रहात्। गुणधर्मस्त्वनित्यो न भवत्येव, नित्यस्तु सामान्यरूपो न संस्कारशब्दवाच्यो नाप्युपलब्धिफलः, तस्य स्वोपलब्धेरन्यत्रानिमित्तत्वा-

---

चोत्कर्षेण तयोः कारणत्वात्। न ह्यकारणोत्कर्षमकार्य्यमनुविधत्ते। दण्डत्वे तु नैवम्, प्रकारभेदेनोभयरूपवत्वाच्च चाक्षुषद्रव्यज्ञाने विषयतया तयोः कारणत्वात्। द्रव्येऽनुगतानतिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात्। गुणिधर्मत्व इति। द्रव्यस्योद्भवत्वधर्म्मकत्वे द्रव्यस्यैव ग्रहणं स्यादन्योद्भवत्वादन्यग्रहणे प्रसङ्ग इति रूपादीनामग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः। उद्भवत्वसामानाधिकरण्यमेव नियामकमित्याह। तदेकार्थेति। उद्भवत्वैकार्थसमवायाऽविशेषादूष्मादौ स्पर्शग्रहे रूपस्य, प्रभादौ रूपग्रहे स्पर्शस्य ग्रहप्रसङ्ग इत्याह। निशीति। न गुणिगुणोभयवृत्ति तत एकवृत्तित्वेनैवोपपत्तेरितिभावः। गुणधर्म्म इति। गुणे जन्यधर्माभावादित्यर्थः। न संस्कारेति। गुणविशेषाणां संस्कारपदवाच्यत्वादित्यर्थः। नापीति। न द्रव्योपलब्धिस्तस्य फलमित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दित्यत आह। धर्माधर्मनिमित्त उद्भवसमाख्यात इति [७३।२२]। रूपादीनां स्वकारणवशादेव स्वभावभेदो जायते केषाञ्चित्सामान्यविशेषः समवैति। स च धर्मा-

---

रूपादीनामिति। स्वभावविशेषोव्यक्तिविशेषः। सामान्यविशेषो रूपादिधर्म्म उद्भवत्वं जातिविशेष इति। स्वभावविशेषो जातिविशेषः रूपादिधर्म्म उद्भवत्वं जातिविशेषः। तज्जातीयं च रूपादि धर्माधर्मात्मकसंस्कारजन्यत्वेन लक्षणया संस्कार इत्युच्यते उद्भवपदेनाप्युद्भवत्वाश्रयो रूपाद्येवात्र विवक्षितमित्यर्थः।

उद्भवत्वे च मानम्, इन्द्रियालोकादिसन्निकृष्टं महदवयवि वायूपनीतं सुरभिशीतसूक्ष्मचक्षुरादिकं साक्षात्कारकारणकिञ्चित्स-मवधानशून्यम्, अप्रत्यक्षत्वादन्धकारस्थघटवत्। तच्च कारणं लाघवादनुगतं सामान्यम्। रूपस्पर्शादिषु तत् भिन्नम्। तेनैकस्य ग्रहेऽप्यपरस्याग्रहः। अथ महत्त्व एवोद्भवत्वमस्तु, तदेव प्रत्यक्षत्वे तन्त्रम्, लाघवात्, न रूपमपि, गौरवादिति चेत्। न। आश्रयमहत्त्वोद्भवाभावेऽपि गन्धस्पर्शयोः प्रत्यक्षत्वेनोद्भूतत्वात्। रूपे च प्रत्यक्ष-मूर्त्तविशेषगुणत्वेन तत्सिद्धेः महत्त्वे च सामान्यगुणत्वेन तदभावात्। वाय्वादौ महत्त्वोत्कर्षेऽप्यप्रत्यक्षत्वाच्च। अथ रूपत्वादिना परापरभावानुपपत्तिः। न चानुद्भूतत्वमेव जातिरप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेन तत्कल्पनात् तदभावाच्च प्रत्यक्षत्वमितिवाच्यम्। अप्रत्यक्षतायाः प्रत्यक्षकारणाभावप्रयोज्यत्वेन प्रत्यक्षकारणस्य जातेः कल्पनात्। न तु प्रतिबन्धकत्वेनानुद्भवत्वं कल्पयित्वा तदभावः कारणं, गौरवात्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धर्मजन्यतया संस्कार इत्युच्यते उपलब्धिफलस्य भवतीत्यर्थः ॥

नैवम् । तावद्वादिवन्नानात्वाद्रूपादिप्रत्यक्षतायामेकैकस्योद्भवत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति साम्प्रदायिकाः ।

अस्मत्पितृचरणास्तु—शुक्लत्वादिना कारणरूपाग्निसंयोगप्रयोज्याभ्यां परापरभावानुपपत्त्या रूपवृत्ति तदुद्भवत्वमनेकं वाच्यम्, तथा च उद्भूतत्वेन कारणत्वेऽननुगमः । तस्मादनुद्भवत्वं शुक्लत्वादिव्याप्यं नानाजातिः । तदभावकूटस्तु प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकः । अन्यथाऽनुगतप्रत्यक्षानुपपत्तेः । यद्वा उद्भवत्वानुद्भवत्वे न जाती, किं तु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेवोद्भूतत्वं तदभावोऽनुद्भवत्वं, प्रत्यक्षे रूपे शुक्लतरतमत्वादिजातिमत्त्वाद्रूपादिरूपे च शुक्लत्वमात्रमेव, तद्व्याप्यजातौ मानाभावात् । न च रूपत्वमेव मानम् । लाघवेन तस्य प्रयोजकत्वे प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादित्याहुः ।

ननु भर्ज्जनकपालगतो वह्निर्वारिस्थघटव्यञ्जकसूरतेजस्य न गृह्यते, न च तयोः संयोगविशेष एव प्रतिबन्धकः । जलकपालादीनामालोकव्यञ्जकतया तद्ग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावात् । तत्त्वे वा भर्ज्जनकपालवारिसंयोगिवह्निसूरालोकयोरग्रहप्रसङ्गः । तस्माज्जलस्थं तेजोगृह्यत एव, उभयोः स्वच्छतया तु विविच्य ग्रहो न भवति । भर्ज्जनकपाले चाऽनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शमन्यदेव तेजस्तादृशैरवयवैर्वह्निसहचरितैरारभ्यते, अतितप्तलोहादौ कदाचिदुद्भूतावयवप्रवेशादन्यारम्भोऽपि ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रत्यक्षलक्षणतया तत्कारणमुक्तं न तु कारण-तयैव। न च कारणं लक्षणमित्येकम्, उत्पत्तिव्यवस्था-पकं हि लक्षणमलक्षणं वा, कारणस्वरूपव्यवस्थापकं हि कारकमकारकञ्च[1] लक्षणम्। न चैवमालोकादय-स्तेषामतिव्यापकतया अव्यापकतया च प्रत्यक्षस्वरूपा-व्यवस्थापकत्वात्। उत्पत्तिव्यवस्थापकाः पुनरेते भवन्ति तेषामन्यतमापायेऽपि प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्या-शयवान् परिहारं व्याचष्टे। प्रत्यक्षलक्षणेति। [७३।२४]

ननु चासाधारणकारणाभिधाने आलोकाभिधानमपि प्राप्तं तज्जन्यत्वस्य लक्षणत्वेऽतिव्याप्त्यभावादित्यत आह। प्रत्यक्षलक्षणेति। असाधारणमपि कारणं तदेवाभिधेयं यल्लक्षणीभवनसमर्थम्, आलोकजन्यज्ञानत्वं च भागासिद्धतया न तथेत्यर्थः। लक्षणत्वाभावे कारणत्वानुपपत्तिनिरासायाह। न चेति। अतिव्यापकतयेति। आलोकजन्यत्वमतिव्यापकं तज्जन्यज्ञानत्वं चाऽव्यापकमित्यर्थः। उत्पत्तीति प्रत्यक्षविशेषमभिप्रेत्योक्तम्, आलोकस्य सर्वप्रत्यक्षो-त्पत्तिव्यवस्थापकत्वात्। एतावता प्रत्यक्षविशेषे तदपि लक्षणं भवत्येवेति सूचितम्।

नन्वेकत्र विषये जातिव्यक्तिकृतं ज्ञानभेदमपास्य विषयकृत एव

---

(१) व्यवस्थापकं तु कारणमकारणं वा—पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु यद्यपि स्वरूपतः सन्तानतो वा इन्द्रियाभेदादिन्द्रियमनःसन्निकर्षाभेदो यथायथं सम्भवति, तथापि विज्ञानाभेदो व्यक्तिकृतो जातिकृतो वा स्यात् ? पूर्वस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षाभेदेऽपि धारावाहिकज्ञानानि भिद्यन्ते। उत्तरत्र त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षभेदेप्यभेद एव, सर्वेषां साक्षात्कारिजातीयत्वादिति। तदेकदेशिपरिहारो गर्भस्रावेणैव गत उपन्यासयोग्योऽपि न भवतीत्याशयवानाह। यदा हीति॥ [७४।२५]

अस्ति हि स्वरूपजातिकृतभेदातिरिक्तोविषयकृतो विशेषो बुद्धीनाम्। स चेन्द्रियार्थसन्निकर्षभेदादेव दृष्टोनेन्द्रियमनःसन्निकर्षभेदात्। यत्र तु धारावाहिज्ञाने नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोभिद्यते तत्र ज्ञानस्यापि न विषयकृतो भेद इत्यर्थः। तदिदमुक्तम्—क्रमवन्ति हास्तिकाश्वीयादिविज्ञानानीति। [७५।१] निराकरणेप्येतदनुरूपमुदाहरति। यदा हीति। [७५।३] तस्यैव गोश्चक्षुषा संयोगेन तत्रैव गवि समवायेन प्रथमं

किमर्थमुक्त इत्यत आह। नन्विति। पूर्व्वस्मिन्निति। धारावाहिकज्ञानभेदे इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्याप्यभेदात् सूत्रे सोऽपि नोपादीयेतेत्यर्थः। उत्तरत्रेति। एकेन्द्रियजन्यज्ञानेषु जातिभेदो नास्त्येव येनेन्द्रियमनःसन्निकर्षस्याप्यभेदनिरूपणं स्यादित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शुक्लगुणज्ञानं पश्चाद्गमनकर्मज्ञानमिति भेदेऽभेदादिति समानमित्यर्थः ॥

यद्यप्यप्रसिद्धत्वमव्यपदेशकत्वव्यापकत्वात्तदभिधानेनैव लब्धं, तथाप्यालोकविषयसन्निकर्षो व्यपदेशकत्वेपि प्रसिद्धः, इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्त्वव्यपदेशकोऽप्रसिद्धश्चेत्येतावता प्रकारान्तरत्वम् ॥

नन्वन्यतरातीन्द्रियाधारत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्या-

चाक्षुषत्वादिजातिभेदे तु चक्षुरादिभेदादिन्द्रियमनःसन्निकर्षोपि भिन्न एवेति भावः। समानमिति। उपादानप्रयोजकोनायं विशेष इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्येवेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि संयुक्तसमवायरूपस्याभेदादित्यर्थः। यद्यपीति। यद्यपि स्वयमेवालोकविषयसंयोगेन व्यभिचारस्योक्तत्वादप्रसिद्धत्वं नाव्यपदेशकत्वव्यापकम्, तथापि व्यपदेशकत्वं व्यापकं यस्याऽप्रसिद्धत्वस्येति विग्रहादव्यपदेशकत्वस्याभिधानमप्रसिद्धत्त्वाभिधानेनैव लब्धमित्यर्थः। तथापीति। यत्र व्याप्यं नास्ति तत्र व्यापकव्याप्त्यर्थं व्यापकमप्युक्तमितिभावः। ननु वार्त्तिककृता कृष्णसारनिर्वर्त्तकत्वं कर्मण उक्तं, तत्किं रूपसाक्षात्कारेऽपि कर्त्तव्ये तस्य कर्मसहकारित्वमुच्यत इत्यत आह। नन्विति। कर्मणां विशिष्टत्वं रूपभोजकत्त्वम्, एतच्च जन्मान्तरे यः प्रसन्नान्धस्तद्विषयम्। यस्तु प्रसन्नान्ध एव जातस्तद्गोलकस्य तज्जन्यत्वे मानाभावः तदुत्पत्तिस्वादृष्टान्तरादेवेति भावः।

(इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तकारणानुक्तावुपपत्तिकथनम् ।)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्यस्ति उभयातीन्द्रियाधारता आत्ममनःसन्निकर्ष-स्यापि नास्तीत्यत आह। आत्मा तु यद्यपीति। [७५।२५]

ननु विशिष्टकर्माभिनिर्वर्त्तितत्वेन प्रसन्नान्धानां द्वयोः कृष्णसाराणां[१] न कश्चिद्विशेषः न हि रूपभोगानर्थिनः कृष्णसारे तृष्णा तत्कर्मसम्भवः, असम्भवे च कथमस्योत्पत्तिरिति, अतः कार्येऽपि कर्मणः सहकारितामाह। एतदुक्तं भवतीति। [७६।१०] कर्मक्षयादित्युपलक्षणम्। प्रतिबन्धात्सहकारिविरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

यदि हि रथादिसंयोगानां नभोव्यापकत्वं भवेत् तदा तत्कार्यस्यापि शब्दस्य सर्वत्रोत्पादप्रसङ्गः असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधेन हि व्यापक-

---

सान्तरम् इति ग्रहणविशेषणमिति टीकायाः सान्तरत्वेन ग्रहणमित्यर्थः। ननु संयोगस्य नभोव्यापकत्वेऽप्यप्रत्यक्षवृत्तित्वान्नोपलब्धिः स्यादित्यत आह। यदि हीति। द्विधा हि संबन्धः समवायो विशेषणता च, तत्राद्य आकाश एव। अन्त्यस्तु तत्रान्यत्रापि। अन्यथा वने सिंहनाद इति न स्यात्। तत्र यस्य संयोगोऽसमवायिकारणं तत्सम्बद्धोयो देशस्तत्र शब्दस्य सम्बन्धविशेषणतया व्यपदेशस्तदभिप्रेत्याह। असमवायिकारणेति। न च कर्मजन्याकाशसंयोगे व्यभिचारः गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षितत्वात्। दिग्देशव्यपदेशाच्चेति वार्त्तिकं विप्रकृष्टदिग्देशव्यपदेशादित्यर्थः। इन्द्रिय

---

(१) प्रसन्नान्धानन्धकृष्णसाराणां— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गुणाः प्रदेशावच्छेदेन जायन्ते, इह तु तदभावादनवच्छिन्नदेशतैव स्यात्, ततश्च तद्द्वारोपलभ्यमाना रथादयस्तत्संयोगाश्च न नियतदेशतया प्रतीयेरन्नित्याशयवानाह । मा भूत्सर्वत्रेति । [७१ । १९]

नन्वाकाशप्रत्यक्षतापक्षः किमिति नाशङ्कित इति परिहरन्नाह । नास्माकमिति [७७।१९]। त्वगादिभिरिति [७७।२९]। तत्र त्वगुदाहरणमुक्तम्। रसनोदाहरणन्तु---मधुरो गुडः, तथा घ्राणोदाहरणं पूतिगन्धाभावविशिष्टा सुरभितरा कस्तूरिकेत्यतो बहुवचनाविरोधः। बौद्धसिद्धान्ते च गुणगुणिनोरभेदाद्गुणिमूर्त्तत्वं गुणग्राहकमेवेन्द्रियं गुणिग्राहकं गुणाभाव एव गुण्यभावः अतो मूर्त्ताभावविशिष्टग्रहे उदाहरणीये अत्याभावग्रहमाहेति ॥

सन्निकर्षे सर्व्वं सन्निकृष्टमेव स्यादिति भावः । अपि चेत्यादिटीका-एतद्रूपं क्वचिदाश्रितं रूपत्वादित्यन्तरालेन तदाश्रयानुमानम् । अन्तरालादीनामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वादित्यनुमितेनापि द्रव्येण सान्तरग्रहणं न भवतीत्यर्थः । तथाप्यालोकेन रूपवद्द्रव्यान्तरेण सह घटस्य ग्रहणमस्त्येवेत्यत उक्तं टीकाकृता । तस्मादिति । अभाव पदस्य मूर्त्ताभावार्थताव्याख्याने हेतुमाह । नन्विति । आद्यविकल्पे स्वमतेन द्रव्यमाकाशमाशङ्कितम्, परमतेनाभावविकल्पेन मूर्त्ताभावरूपं तच्छङ्कितमिति परिहारार्थः । ननु शरीरसम्बन्धेन न

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु मा भूत्सहान्तरेण ग्रहणं सान्तर इति वा ग्रहणं हेत्वर्थः शरीरेन्द्रियाधिष्ठानाऽसम्बद्धस्य ग्रहणमर्थो भविष्यति। न ह्ययमन्यथासिद्ध, एतस्यैवोत्तरोपाधित्वेन प्रयोजकत्वादित्यत आह। इन्द्रियसम्बन्धो भवतु मा वेति। [७८६]

यच्छरीरसम्बद्धं, तदवश्यमिन्द्रियसम्बद्धमिति। यदिन्द्रियसम्बद्धं तदवश्यं शरीरसम्बद्धमिति न प्रमाणमस्ति, तयोर्भिन्नत्वात् भिन्नाश्रयत्वाच्च। न ह्यस्ति

सान्तरत्वाभिमान इत्ययुक्तं न हि सान्तरग्रहणं तेन हेतुरुक्तः न वा संदेहः शरीरसम्बन्धे सतीन्द्रियसम्बन्धस्यावश्यकत्वादित्यत आह। नन्विति। शरीरासम्बन्धस्येन्द्रियाधिष्ठानगोलकाऽसम्बद्धस्य चेत्यर्थः। यच्छरीरेति। न च शरीराऽसम्बद्धविषयज्ञानजनकत्वेनेन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वं साध्यं आलोकेन व्यभिचारात्। इन्द्रियत्वे न हेतुविशेषणे च मनसा व्यभिचाराद्बहिरिन्द्रियत्वे सतीत्यत्र शरीरासम्बद्धशब्दग्राहकेण श्रोत्रेण व्यभिचार इति भावः। भिन्नाश्रयत्वादित्यनेन कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्तीत्युक्तम्। नन्वधिष्ठानाधिष्ठेयसम्बद्धयोरन्योन्यव्याप्त्येन्द्रियाधिष्ठानसम्बद्धमिन्द्रियसम्बद्धं स्यादित्यत आह। न हीति। सम्बन्धचतुष्टयव्याप्त्यर्थमिति टीका। तत्र प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणं भूयोऽवयवावच्छेदेन अर्थसन्निकर्षे

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नियमो यत्प्रदीपेन सम्बद्ध्यते तदवश्यं मल्लिकया। यद्वा मल्लिकया सम्बद्धं तदवश्यं प्रदीपेनापि। तस्मात् तत्र साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देह इत्यर्थः। तस्मात्तदन्यथासिद्धिरेवेत्यसिद्धिव्यवच्छेदार्थं सजलसतेजोघटादि[१]ग्राहिणा प्राप्यकारिणा त्वगिन्द्रियेण विरुद्धमपि सहान्तरेण ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

महत्वग्रहादर्थावयवेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं भूयोऽवयवावच्छेदेन नार्थवृत्तिस्तदा सन्निकर्षः स्यादतीन्द्रियेणापि भूयोवयवावच्छेदेनार्थसन्निकर्षः स्यादतीन्द्रियावयवसन्निकर्षोपि कारणम्, अन्वयव्यतिरेकतौल्येनार्थेन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः। न तु तयोरवयवसंयोगो हेतुरिति विनिगन्तुमशक्यतया इन्द्रियावयवार्थावयवयोरपि संयोगः कारणमित्यर्थः। असिद्धेति। आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर्व्यवच्छेदार्थमित्यर्थः। ननु हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदार्थतापि कुतो नोच्यत इत्यत आह। सजलेति। युगपद्ग्रहणमसिद्धमिति टीका। न च तेजसः संसर्गिद्रव्यतया सौरालोकेन सहावस्थाय तुल्यकालग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। उद्भूतरूपानुद्भूतरूपाभ्यामारम्भनिषेधात्। अत्र यत्काले चन्द्रचक्षुःसंयोगस्तत्कालेऽपि शाखयापि तत्संयोगोऽस्तीति कुतो न तुल्यकालग्रहणम्। न चाग्राऽवच्छेदेन चक्षुःसंयोगः प्रयोजकोऽन्यथा गोलकस्यापि बहि-

---

(१) तेजःपटादि— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आवरणानुपपत्तिरूपस्य तर्कस्योपस्कुर्वाणः प्रयोगेण प्रमाणमाह । प्रयोगस्त्विति ॥ [१९।१]

इह द्विविधः सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः । यथा आलोकादीनां घटादिभिः । तद्विपरीतश्च यथाऽभिधानज्ञानादीनामभिधेयज्ञेयादिभिः । तच्च स्वविषयं प्राप्येति सिद्धसाधनव्युदासार्थम् । जनकत्वादित्युक्ते शब्दादिभिरप्राप्तस्वविषयप्रतिपत्त्यादिजनकैरनैकान्तिकमतस्तद प्राप्तावजनकत्वादिति । तावन्मात्रेण तु सर्वथा जनकैरनैकान्तिकमतो जनकत्वे सतीति । युक्त्यन्तरम्-तर्कान्तरम्-दूरान्तिकाननुविधानप्रसङ्गः । अस्यापि विपर्ययेण प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

ननु प्राप्तत्वाऽविशेषे सूर्यमण्डलवन्मेरुपृष्ठमध्यन्दिनोल्काप्रकाशावपि गृह्णीयात् । अथानुद्भूताभिभूत-

---

निर्गतनयनसंयोगेन ग्रहणप्रसङ्गः इति वाच्यम् । तिर्यग्भूतचक्षुः(र)-संयोगेप्यविरोधादित्यपाङ्कः ।

नन्विन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वमावरणानुपपत्त्यैव निरस्तमिति किमनुमानेनेत्यत आह । आवरणेति । तर्कस्य स्वातन्त्र्येणापरिच्छेदकत्वात्तदनुग्राह्यं मानमाहेत्यर्थः । सिद्धसाधनेति । सम्बन्धान्तरेणेत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसिद्धौ चक्षुषा प्राप्तस्याप्यग्रहणोपपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह । नन्विति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तया न सुरसदनादीनां ग्रहणं उद्भूतानभिभूतत्वात् सूर्यमण्डलं गृह्यत इति। एवं तर्हि विषय एव कश्चित् तादृशो यो गृह्यते नेतर इत्यभ्युपेयतां, किं व्यभिचारिप्राप्तिपरिग्रहेणेत्यत आह। प्राप्तौ त्विति। [७९।१२]

विषयमाहात्म्यं हि प्राप्तिसहकारि, न स्वतन्त्रम्। न हि स्पर्शरसादयो ग्रहणयोग्या इत्यप्राप्तैरेव त्वगादिभिर्गृह्यन्ते, प्राप्यकारित्वाद्वा तैरनुद्भूताभिभूता अपि ते प्राप्तत्वमात्रेण गृह्यन्त इत्यर्थः।

यद्यपि क्षणभङ्गपरिणामनयेऽपि प्राप्तानामेव परस्परं करणकर्मणां कार्यजननं, न त्वप्राप्तानामपि, न हि परस्परमप्रत्यासीदतः सहकारिप्रत्यया भावानतिशाययन्तो दृश्यन्ते, प्रत्यासत्तिस्तु निरन्तरोत्पाद एव तेषां, सैव च स्वरूपयोग्यता, तथा च स्वरूपयोग्यतामिन्द्रियार्थयोर्ब्रुवता निरन्तरोत्पाद एव वक्तव्यः। न पुनर्व्यवहितविप्रकृष्टोत्पन्नानां क्वचिदपि स्वरूपयोग्यता नाम। तस्मात्प्राप्तौ स्वरूपातिरिक्तायां विप्रतिपत्त्ये(?) न तु – – तरोत्पादेऽपि तत्राधिकाप्राप्तिः साधनमर्हतीत्याशयवानाह। निषेत्स्यते हीति [७९।१८]॥

व्यभिचारीति। प्राप्तौ सत्यामपि मेरुपृष्ठादीनामग्रहणादित्यर्थः। अतिशाययन्तः—कार्य्यजननसामर्थ्यात् जनयन्त इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं निवारिताभिमानः परदर्शनेऽपि प्रमाणमपश्यन् सन्दिग्ध इति। [७९।२४]

ननु जनकत्वे सतीति निर्णयहेतुं पश्यन् कथं नाम सन्दिग्ध इत्यत आह। अयमभिसन्धिरिति। [७९।२५]

अदृश्यमानप्राप्तावयस्कान्तेपि दृष्टत्वादनैकान्तिकत्वमस्याभिमन्यते पर इत्यर्थः॥

त्वगादीनां दण्डादीनां च प्राप्तानामेव कार्यजनकत्वं पश्यन् कथमिव सर्वंच विप्रतिपद्यत इत्यतो विप्रतिपत्तिबीजमाह। योग्यतयैवेति। [८०।२]

नन्वयस्कान्तस्याप्राप्यकारित्वे हेत्वन्तरेपि कः प्रतीकार इत्यत आह। अयस्कान्तमणेरिति। [८०।१]

ननु तस्य वृत्तिभेदोऽनुपलम्भबाधित इत्यत उक्तम्। चक्षुष इवेति [८०।१]। तुल्ययोगक्षेम इत्यर्थः।

ननु निरस्तस्वपक्षस्य सन्देहः कथमित्यत आह। एवमिति। कथं नामेति। साधकाभावस्य सन्देहहेतुत्वादित्यर्थः। तथापि साधकस्योक्तत्वात्तच्च दोषं विना न सन्देहोयुक्त इत्यत आह। अदृश्यमानेति। ननु वार्त्तिके प्राप्तावेव विप्रतिपत्तेरुक्तत्वात् प्राप्तिमभ्युपेत्य व्याख्यानं कुत इत्यत आह। त्वगादीनामिति। प्राप्तिस्तु तत्कारणभेदोत्पादेनान्यथासिद्धा न कारणमित्येवं परं वार्त्तिकमित्यर्थः। नन्वयस्कान्तमणेर्वृत्तिभेदोपपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह। नन्विति। तच्चायस्कान्त एवानेकान्त इत्यर्थः। तुल्येति। व्यवधानविप्रकर्षयोः कार्याऽजनकत्वादित्यर्थः। ननु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यवधानविप्रकर्षौ हि अनिरन्तरोत्पादो वा स्यादप्राप्तिर्वा स्वरूपयोग्यता वा। तच्चानिरन्तरोत्पादाभावो निरन्तरोत्पादः स्यात्। न च कृष्णसारस्यार्थेन मणेर्वा बौद्धेन निरन्तरोत्पादः सम्भवति[१]। अप्राप्त्यभावस्तु[२] प्राप्तिरेव, तथा सति कः प्रतिकूलोऽनुकूलमाचरति। अयोग्यताभावस्तु योग्यतैव, सा च बौद्धनये कारणजातीयस्य निरन्तरोत्पादान्न भिद्यत इत्युक्तम्। तस्मात् स्थिरनये कार्यं जनयन्ति कारणानि परस्परप्राप्तिं वा व्यभिचरन्ति, प्राप्तिर्वा स्वरूपयोग्यताप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीत्यवशिष्यते तदाह। प्राप्तेरेवेति। [८०।१०]

ननु लक्षणान्तरेण व्यवस्थिते लक्ष्ये कथमन्योन्याश्रयत्वमित्यत आह। अगतिर्वेति। [८०।११] तद्धि लक्ष्यसापेक्षमनपेक्षं वा। आद्ये अन्योन्याश्रयत्वदोषादेवा-

---

प्राप्तिरप्रयोजिका, क्षणिकपक्षे व्यवधानादावुत्पादविशेषरूपयोग्यताविरहादेव कार्यानुत्पादादित्यत आह। व्यवधानेति।

(चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वस्य तद्धेतूनां च खण्डनम्।)

नन्वन्योन्याश्रयोऽप्यगतिरेवेति न पक्षान्तरमित्यत आह। नन्विति।

---

(१) अस्ति— पा० ३ पु०। (२) अप्राप्तेरभवास्तु— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गतिः। उत्तरत्र त्ववगते लक्ष्ये तत्सापेक्षेण लक्षणेन किं गमयितव्यमित्यगतिरेवेत्यर्थः॥

अस्ति हीति [८०।२४]। यदि विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वात्सुखं विज्ञानजातीयं स्यात्, सुखाभिन्नहेतुजत्वात्तदपि(१) सुखजातीयं स्यात्। विज्ञानं न सुखेनाभिन्नहेतुजमिति चेत्?। एवं तर्हि कथं सुखमपि विज्ञानेनाभिन्नहेतुजमित्यर्थः॥

ननु ज्ञानहेत्वनुगमः सुखेऽप्यस्ति, न तु सुखहेत्वनुगमो ज्ञानेऽतो यत्कारणानुगमो यत्र तज्जातीयत्वं तत्रास्तु। यथाङ्कुरमात्रकारणानुगमे यवाङ्कुरस्याप्यङ्कुरजातीयत्वं न तु सर्वस्य यवाङ्कुरत्वं तत्कारणानुगमाऽभावादित्याशयवानाशङ्कते। अवान्तरेति। [८०।२५]

तत्सापेक्षेणेति। लक्ष्यानपेक्ष्यलक्षणान्तरेणैव लक्ष्यव्यवस्थितेर्लक्ष्यापेक्षं लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः। ननु विज्ञानाभिन्नहेतुकत्वेन सुखस्य ज्ञानजातीयत्व उक्ते अस्तीत्यादिकमसङ्गतं, ज्ञानजातीयस्य सुखत्वानभिधानात् इति सोपस्करमाह। यदीति। नन्ववान्तरेत्यादिकमयुक्तं, एकसामग्रीकत्वस्योपक्रमादित्यत आह। नन्विति। सुखसामग्री ज्ञानजातीयताप्रयोजकमन्तर्भाव्यैव, ज्ञानसामग्री तु न सुखजातीयतामन्तर्भाव्यैवेति न सर्वं ज्ञानं सुखजातीयं, किन्तु किंचिदेवेत्यर्थः। 'न किंचित्कारणभेदेपी'त्यनेन प्रकृते न किञ्चिद्दूषण-

---

(१) विज्ञानमपि— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न ह्यस्ति सम्भवो[१] यज्जातीयकार्यहेतुचक्रानुगमो यच्च तच्च तज्जातीयत्वमिति। बीजजातीयकार्यहेतु-चक्रानुगमेप्यङ्कुरस्य बीजाजातीयत्वादिति सामान्योप-संहारेऽनैकान्तिकत्वं, विशेषोपसंहारे तु सन्दिग्ध(मा-(ना)नैकान्तिकत्वमाह। न, किञ्चिदिति। [८०।१६]

आकस्मिकत्वप्रसङ्ग(ा)भयाद्धि कार्यभेदो - - - भेद-मनुसरन् प्रयस्यति भवान्, स च कार्यभेदः किंचित्कार-णभेदेनैव बीजाङ्कुरादिवत् ज्ञानसुखादावप्यना-कस्मिक इत्यर्थः।

(?) (ननु) रसगन्धस्पर्शानां उपादानाभेदभेदानुबद्धं तज्जातीयातज्जातीयत्वं, न ह्यस्ति सम्भवो रूपाद्युपादा-

---

मित्यत आह। नह्यस्तीति। यद्यदुपादानोपादानकं तत्त-ज्जातीयमिति सामान्योपसंहारः। यत् ज्ञानोपादानोपादेयं तत् ज्ञानजातीयमिति विशेषोपसंहारः। सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं विपक्षे बाधकाभावः। नन्वाकस्मिकं न परेणाऽऽपादितं तत्कुतः परिह्रियत इत्यत आह। आकस्मिकत्वेति। ज्ञानहेत्वनुगमेपि यदि न ज्ञानजातीयत्वमाकस्मिकं स्यादित्यभिप्रायेण देशे किंचित्कारणसाम्येप्यसाधारणहेतुप्रवेशात् सुखज्ञानयोरन्योन्य-वैजात्यमिति परीहार इत्यर्थः। ननूपादानाभेदात्कार्य्यभेद इति शङ्का नैयायिकासिद्धा न युक्तेत्यत आह। नन्विति।

---

(१) नियमो— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नकं वा रूपादिकं[१] चेति। अतो ज्ञानोपादानत्वे तज्जातीयमेव स्यात्, अज्ञानत्वे वा न ज्ञानोपादानत्वमिति यदि प्रत्यवतिष्ठते तत्राह। न चेति। [८२१६]

यदि ह्येकजातीयोपादानतयैकजातीयत्वं भवेत्, अवान्तरैकजातीयमपि किं न स्यात्, तथा चैकस्मात्समनन्तरप्रत्ययादनेकावान्तरजातीयानुत्पादप्रसङ्गः। दृश्यते रूपज्ञानाद्रूपज्ञानं रसज्ञानादिजातीयं च। साक्षात्कारिणः साक्षात्कारश्चासाक्षात्कारश्चेत्यादि।

अथ विलक्षणानेकसहकारिप्रवेशादनेकावान्तरजातीयकार्यकरणस्वभावस्य कस्य चिदेवोत्पादनियम उपपाद्यः? एवमवान्तरजातिभेदोपपादनवद्विवक्षितैकजातीयोपादानत्वेऽपि विलक्षणानेकसहकारिप्रवेशाद्विवक्षितानेकजातीयकार्यकरणस्वभावस्य कस्यचिन्नियम उपपत्स्यत इत्यर्थः॥

सजातीयकारणमुपादानमिति बौद्धराद्धान्ताच्छङ्का इत्यर्थः। नन्वभिन्नानामपि ज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानत्वेनाभेदाव्यभिचारो न युक्त इत्यत आह। यदिह्येति। सर्वथा साजात्यापादने साक्षात्कारादसाक्षात्कारोदया(द्)व्यभिचार एव, यथा कथञ्चित्साजात्यं तु ज्ञानसुखयोर्भिन्नजातीयत्वेऽपि गुणत्वादिनाप्युपपद्यत इत्यर्थः। नन्वनिश्चिताऽनैकान्तिकमुक्त्वा सन्दिग्धानैकान्तिकमयुक्तमित्यत आह।

---

(१) उपादानं चारूपादिकं— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सोयमेकोपादानकत्वेऽप्यवान्तरजातिभेदाभ्युपगमः परेषां दृष्टान्तार्थमुद्भावितः अपि चेत्याद्युद्भावितं सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं(१) स्फुटयितुमतो नासङ्गतमिति। तदेतत्सर्वं बौद्धनयेनोक्तम्। परमार्थतस्तु यदुपादानवत्तत्सजातीयं यद्व्यापकोपादानवत् तद्गुणजातीयमिति नियमोऽतः परमनियमः(२), तद्यदि सत्तया गुणत्वेन वा सुख ज्ञानयोरेकजातीयत्वं साध्यते तदा सिद्धसाधनम्॥ अन्यथा नियमेऽसङ्कीर्णमुदाहरणमाह। अत एवेति [८।१।३]। एकोपादानत्वेऽपि रूपादीनां न व्यक्तिकृतो भेदो(३), नाप्यवान्तरजातिकृतो(४), नापि गुणतया पिठरोपादानत्वेऽपि कर्मणोऽगुणत्वात्। तचोपादानबलेन यथा द्रव्यगुणकर्मणामसतामेव सत्त्वं बहि, स्तथाऽऽन्तरज्ञानसुखादीनाम्। यथा च तेषामवान्तरकारणभेदाद्द्रव्यत्वं पृथिव्यादीनां, गुणत्वं रूपादीनां, कर्मत्वमुत्क्षेपणादीनां, तथाऽवान्तरकारणभेदाद्दर्शनस्मरणादीनां ज्ञानत्वं निरुपाध्यनुकूलतरादीनां सुखत्वमित्यादि।

सोयमिति। किंचित्कारणसाजात्येऽप्यवान्तरकारणवैजात्यं स्यादिति

---

(१) सन्दिग्धव्यावृत्तिकत्वं— पा० ३ पु०। (२) तद्गुणजातीयमिति परमतः परमनियमः— पा० ३ पु०। (३) न व्यक्तितो ऽभेदो— पा० ३ पु०। (४) जातितो— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवमवान्तरासाधारणनिमित्तादिभेदाद्यथा पृथिव्यां घटादिभेदो, रूपस्य शुक्लादिभेदः, उत्क्षेपणस्य च पाटवादिभेदस्तथा ज्ञानस्यापि दर्शनादिभेदः सुखस्यापि तारतम्यादिभेदो भविष्यतीत्यर्थः।

स्यादेतत्। अज्ञानरूपतायां पुनः प्रमाणमत उपसंहारव्याजेनाह। तस्मादिति। [८१६]

यद्यपि विज्ञानसुखादीनां भिन्नजातीयत्वमनुभवसिद्धं----तत्र सुखं परिस्फुरति तदाऽहं सुखीति स्यात्। नापिसु---यज्ञानं परिस्फुरति तदा जानामीति स्यात्। न चैतदस्ति। ज्ञानविशेषः सुखं---रिति चेत्? हन्तभोस्तस्य ज्ञानविशेषस्य विषयविशेषोप्यस्ति---निर्विषयज्ञानं सुखमिति प्राप्तम्। न चैतद्दृष्टमिष्टं शक्यं[1] वा साधयितुम्।

अस्ति चेत्? बाह्य आभ्यन्तरो वा? न तावद्बाह्यः कश्चिद्विषयभेदोऽस्ति। यदेव हि रागवता गीतमनुभूयते तदेव वीतरागेणापि।

तदेव गीतं, परं रागवताऽनुकूलतया, वीतरागेण

सन्दिग्धानैकान्तिकमेव पूर्व्वमप्युक्त मित्यर्थः। गुणत्वेनाप्यभेदाभावे हेतुमाह। पिठरे चेति। अग्रिमप्रबन्धोपयोगार्थमाह।

स्यादेतदिति। ज्ञानविशेष इति। सुख्यहमिति ज्ञानस्य ज्ञान-

---

(१) दृष्टं वा शक्यं— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तद्विपरीततयेति चेत्? किमनुकूलत्वमस्य निरुपाधिकं? सोपाधिकं वा? निरुपाधिकं चेत्? कथं कञ्चित्प्रति, सोपाधिकत्वे स एवोच्यताम्। इच्छैवोपाधिरिति चेत्। न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। इष्यमाणत्वादनुकूलत्वं तेन चेष्यमाणत्वमिति।

तस्मात् तस्य ज्ञानविशेषस्य सुखत्वेनाभिमतस्यान्तर एव विशेषो निसर्गानुकूलस्वभाव एष्टव्यः। यद्धेतुतया बाह्यो विषयोऽनुकूलतयाऽभिमतत्वेनेष्यमाणो भवति स एवोक्तरूपो विषयः सुखमित्युच्यते। तथापि मूढधियां व्यवहारार्थं समानजातीयव्यवच्छेदकाधर्मा-

---

विषयत्वमस्त्येव, जानामीति शब्दोल्लेखस्तु परीक्षकस्यास्त्येवेत्यर्थः। किमनुकूलत्वमिति।

ननु विषयाभेदेऽपि यथाप्रत्यक्षानुमित्योर्वैजात्यं कारणभेदात् तथा रोगिणां शीतादिविषयकं किञ्चिद्विज्ञानं सुखजातीयं स्यात्। न च सुखेऽतिशयो दृश्यते स च ज्ञानात्मत्वे न स्यादिति वाच्यम्। ज्ञानेऽपि पटुत्वाद्यतिशयस्य सत्त्वात्। ज्ञाने विषयाधिक्यादेव पाटवं, सुखे त्वेकस्मिन्नेव विषये रागौत्कट्यादतिशयोऽस्तीति चेत्। न। भोजनसुखमिति सविषयकत्वान्यथानुपपत्त्या ज्ञानत्वसिद्धौ तत्रापि संस्काराधानक्षमत्वादेरतिशयस्य कल्पनात्।

अत्राहुः। उदरव्यथायामन्नोपभोगसौहित्ये च सुखदुःखसंवेदने विषयविशेषास्फुरणान्न(र्थ) विषयनिरूप्यज्ञानात्मकत्वं सुखादेः,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञानादीनामुक्ताः, तत्रार्थप्रवणत्वं ज्ञानस्यार्थनिरूपणाधीननिरूपणत्वमित्यर्थः। तदप्रवणत्वमज्ञानलक्षणम्। तत्राऽनुकूलवेदनीयत्वं सुखलक्षणं, प्रतिकूलवेदनीयत्वं दुःखस्येत्येवमादिसमानतन्त्रानुसारेण बोद्धव्यम्।

नन्वज्ञानात्मकत्वे घटादिवदवश्यसंवेद्या घटादिवत्सुखादयो न भवेयुः। अवश्यसंवेद्याश्च ते। न ह्यसंविदिते सुखे प्रमाणमन्यदस्ति। तदेतदज्ञानात्मत्वे परमुपपद्यते स्वसंवेदनत्वादित्यत आह। तीव्रसंवेगितयेति। [८।१।७]

भोजनसुखमिति बुद्धेस्त्वेन्द्रियसुखमितिवत्तन्निमित्तविषयकत्वात् विशिष्टज्ञानात्मके च तस्य सुखत्वेन भोजनज्ञानमिति सप्रकारकं भासेत। निर्विकल्पकत्वे वाप्रत्यक्षं सुखं स्यात्। तत्रेति। यद्यप्यनुकूलत्वं न निरूपाधीच्छाविषयकं दुःखाभावेऽतिव्याप्तेः, नापि भावत्वेन विशेषणीयम्, सुखी स्यामितीच्छायामात्मसुखसुखत्वयोरपि विषयत्वात्। न च सुखत्वादेर्विषयतावच्छेदकत्वं न तु विषयत्वमिति वाच्यम्। अवच्छेदकस्यापि विषयत्वात्। तथापि सुखत्वमेवानेनोक्तम्। एवं प्रतिकूलवेदनीयत्वमपि दुःखत्वमिति मन्तव्यम्। ननु सुखस्य प्रत्यक्षत्वे न विवाद इति तीव्रसंवेगितया तत्प्रत्यक्षत्वकीर्त्तनेन किमित्यत आह। नन्विति। सुखदुःखयोर्भोजकादृष्टसाध्यतयाऽवश्यं तद्ज्ञानमित्यर्थः। अतएव समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वमेव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सन्ति हि पदार्थाः स्वकर्मोपार्जितत्वाऽविशेषेऽपि केचिदध्यक्षा एव। यथा स्वशरीरादयः। केचित्तु परोक्षा एव। यथा तदन्तर्गतनाडीसंस्थानादयः। एवमज्ञानत्वाविशेषेऽपि कारणलब्धस्वभावभेदाः केचिदवश्यसंवेद्याः सुखादयः केचिदन्यथेत्यर्थः।

सगोचमुत्थापयति। स्यादेतदिति। [८।१८]

तथापि जागरावस्थायां तावदनुभवजननद्वारा सुखोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्ष उपयुज्यते। अन्यथा सुखवदनुभवोऽपि तेन विनैव स्यात्। न च साक्षात्कारणमेव कारणम्, तथा सति व्यापारिण उदासीनाः प्रसज्येरन्। व्यापाराव्यवधायकत्ववादस्त्वचापि तुल्य इत्यत आह। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति [८।११०]। ज्ञानमाचमव्यापारीभूतं तच उपयोगादित्यर्थः।

सुखदुःखयोरनुगतं रूपमाहुः। नन्वन्यथासिद्धिकथनं व्यर्थम्, व्यभिचारेणैवेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्याहेतुत्वसिद्धेरित्यत आह। तथापीति। सामान्ये व्यभिचारेऽपि विशेषे तदभावाद्धेतुत्वं स्यादेवेत्यर्थः। उदासीना इति। अहेतव इत्यर्थः।

व्यापाराव्यवधायकत्वं, अन्यथासिद्ध्यभाव इत्यर्थः। माचपदोपयोगमाह। अव्यापारीभूतमिति। तदेवोपपादयति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अयमाशयः। भवेदेवं यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानं व्यापारः स्यात् स हि कार्यावसानो व्यापार्यव्यभिचारी भवति, ज्ञानं पुनः कार्यावसानमपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षमतिपतत्येव स्वप्नान्तिके। अन्यथा तु व्यापारक-- --प्रसङ्गात्।

परिहरति। तदयुक्तमिति [८१।११]। प्रमाणाभावादिति शेषः।

ननु मान---मित्यत आह। तद्ज्ञानस्येति। [८१।१२]

कुतो मिथ्यावगतिरित्यत---पर्यासस्य यथा पूर्वानुभूता स्मरणार्हा कामिनीत्येवं तज्जन्मपूर्वानुभू---पर्यासत्वं पुनरेतावतैवारपया विप्रकृष्टदेशकालयोः का--ज्जन्मसुखयोस्तन्निकृष्टदेशकालतया-

---

स हीति। जागरसुखे स्वप्नसुखवैजात्यमसिद्धम्, तत्सत्वे ज्ञानस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावः, सुखत्वात्तद्दृष्टान्तेन तदजन्यत्वसिद्धिस्येत्यर्थः। ननु स्वप्ने सुखाद्यनुत्पत्त्या व्यभिचारपरिहारेऽपि विज्ञानस्य व्यापारत्वासिद्धिस्तदवस्थेत्यत आह। परिहरतीति। व्यभिचारमात्रं तावदिति शेषः। सिद्धिशब्दस्योत्पत्त्यर्थत्वे पौनरुक्त्यपरिहाराय व्याचष्टे। अप्रतीतेरिति। स्मृतिविपर्यासो विपर्यस्ता स्मृतिरेव, स्वप्नज्ञानं च न तथा, अनुभवत्वेनानुव्यवसीयमानत्वादित्यत आह।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वभासः। न पुनरकामिन्यसुखयोः कामिनीसुखत्वेन प्रतिभानम्। तथा सति कामिनीत्वसुखत्वनिषेधेनान्यस्य कस्यचित्प्रतिभासनं बाधकं भवेत्। न च वाच्यम्—यदि न स्वप्नान्तिके सुखमुत्पद्यते न तस्मै विरही स्पृहयेदिति। मोहादसाधनेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात्। शीतापनुत्तये गुञ्जापुञ्ज इव मर्कटानाम्। तदिदमुक्तम् स्मरणविपर्यास इति [८।१।१२] स्मरणे प्राप्ते विपर्यासः स्मरणविपर्यासः अनुभवलक्षणः तद्विषय एवेत्यर्थः।

ननु सुखदुःखोत्पादप्रयोजनौ धर्माधर्मौ यदसुखं दुःखारूपान् देहादीन् उत्पादयतस्तत्तदर्थतयैव। एवं तयोः सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तत्वं निर्वहति, इदं तु स्वप्नज्ञानं न सुखरूपं, सुखसाधनमपि यदि न स्यात् न तर्हि धर्मनिमित्तं, नाप्यधर्मनिमित्तमदुःखत्वादतद्धेतुत्वाच्च। ततश्चादृष्टनिरपेक्षोत्पत्तिरस्य च बह्वाकुलयेदित्यत आह। सुखेति। [८।१।१४]

आलम्बनमिति। विषय इत्यर्थः। तथा सतीति। इन्द्रियसन्निकृष्ट एव कचित्कामिनीत्वसुखत्वारोपे तस्य प्रतिषेधः स्यान्न तु सन्निकृष्टविषयस्येत्यर्थः। स्मरणे प्राप्त इति। स्मृतिविषये तस्मिन्नित्यर्थः। सामग्रीतिशब्देन यागादेः साधनत्वप्रमितिर्वैषम्यादि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुखाद्युपभोगो ह्यदृष्टस्य प्रधानं प्रयोजनम् । न च सुखादि स्वरूपतः उपभोगः, किन्तु तदनुभवः, सप्रमुत्पन्नसुखाद्यनालम्बनत्वेऽपि पूर्वोत्पन्नमालम्ब्य जायमानः सर्वं समञ्जसयति । न च सर्वंचैवमस्तु सामग्रीवैचित्र्यात् सत्यमिथ्याप्रत्ययविभागव्यवस्थापनात् ।

न ह्येकदोपलब्धरजतविषयसंस्कार इव शाब्दरजतेऽपि रजतप्रत्यय इति सर्वदैवमेवास्त्विति वक्तुमुचितम् । यत्तु मन्यते स्वप्ने तावत्सुखादिकमनुभूयत इत्यविवादं तच तु बाधकं भवत् द्विरूपं भवेत् । असुखमेतदिति वा नासीत् सुखमिति वा । न चैतदस्ति । जागरावस्थायां तु नासीत् कामिनीति युज्यते बाधकं स्थिरत्वात् । सहसापसरणासम्भवात् । तत्कार्याणां च दशननखक्षतादीनामननुवृत्तेः । चरमधातुविसर्गादीनां चानुवृत्तावप्यतत्कार्यत्वात् । तत्कार्यत्वेन तदनुवृत्तावन्येषामपि तत्कार्याणामनुवृत्तिप्रसङ्गात् । नास्तीदानीं सुखमिति त्विदानीन्तनसुखस्य बाधो न प्राक्तनस्य, क्षणिकत्वात्तस्य । तत्कार्याणां च

त्यर्थः । क्वचिदपि सुखस्याऽप्रामाणिकत्वे तदारोपस्यानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं कामिन्या अप्यबाधे विषयसंसर्गजन्मैव तत्सुखं स्यादित्यत आह । जागरेति । तथापीति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हर्षाश्रुपुलकादीनामनुवर्त्तमानानामुपलम्भा(द)न्यथाशुतरविनाशिनां क्षणान्तरेऽदर्शनादनुभवानामप्रामाणिकत्वमेव स्यात् ।

तस्मादबाधितानुभवसिद्धत्वादस्ति स्वप्नान्तिके सुखमिति, तं प्रत्याह । न चाऽसतीति । [८।१।१५]

---वस्थायामाहत्यबाधकं नास्ति तथापि स्वप्नान्तिक -----नितादीनामस्ति बाधकं कारणे च बाधिते कार्यं बाधितमेव -------तिकदृष्टपयोदपटलबाधे तदाश्रयो वचुदुद्योतः(?)। हर्षाश्रुप्रभृतयस्तु सुखकार्याः किन्तु सुखज्ञानकार्या इति न तावन्मात्रेण तत्सम्भवोपपत्तिः। तस्मात्स्वप्नान्तिकोदाहरणबलेन ज्ञानमात्रकार्यता सुखस्य सिद्ध्यतीति मनोरथाद्युदाहृत्य परिहृतम् ।

चतुर्द्धा खलु संसारिणां सुखमुत्पद्यते । किञ्चिदभ्यासात् यथा मृगयादिषु। किञ्चिदभिमानात्। यथा चन्दनादिषु। किञ्चिद्विषयसम्भोगात्। यथा सुरभिमधुर-

---

ननु चन्दनादिकारणबाध इन्द्रियार्थसन्निकर्षजलमात्रं सुखे बाध्यतां न तु सुखत्वमेव, तत्र सुखं नास्तीत्यप्रतीतेः, चन्दनादेस्तु सुखविशेष एव जनकत्वम् । मैवम् । वैज्ञानिकसुखस्याप्रतीतेः चन्दनादिजन्यसुखजातीयस्यैव तत्रानुभवेन तत्रैव बाधकस्योक्तत्वात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गौरगान्धारादिषु। किञ्चिन्मनोरथादिसम्प्रत्ययात् यथा भविष्यत्पुत्रादिजन्मदिनमहोत्सवानुचिन्तनादिषु। ते चामी स्वरूपभेदवन्तोऽनुभूयन्ते। न हि यथा मनोरथेषु सुखं तथा विषयसम्भोगे। तथा सति तत्परित्यागेनान्योपादानवैयर्थ्यात्। तावदेव हि बुभुक्षितो मोदकान् मनोरथयति यावदमी नास्य परमार्थतः सन्निधीयते अथ मनोरथव्यसनमपहाय तत्रैव वर्त्तते नियमेन तदेकजातीयत्वे सर्वमसमञ्जसं स्यात्। जातिभेदे हि कारणभेदोऽवश्याभ्युपेयत इत्यर्थः।

तदनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सत्त्वमनुविधत्ते सुखोत्पत्तिरिति सिद्धान्तिनो विवक्षितम्। तदन्यथासिद्धमिति मन्वानः पूर्वोक्तं स्मारयति। ज्ञानमात्रमेवेति। [८।१।१६]

नात्र तत्सत्त्वानुविधानमात्रं विवक्षितं, किं नाम? जातिभेदः कारणभेदमाक्षिपति। स च कारणभेदोऽनुविहितभावाभाव एव सिध्यतीत्यत्र विवक्षितमितिप्रतिपिपादयिषुरुक्तमेवानुभाषते। न, विषयाऽसन्निधान इति। [८।१।१७]

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजं सुखमुपक्रम्य तदभावे तद्विरुद्धमानोरथिकादिसुखाद्यभिधानमयुक्तमित्यत आह। मनोरथादीति। सुखविशेषमधिकृत्येन्द्रियसन्निकर्षजत्वव्युत्पादनं तावतापि ज्ञानपद-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदिदमुक्तं तादृशस्य सुखभेदस्यानुत्पादादिति [८।१।१८] यादृश इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यत इति शेषः ॥

शङ्कते। विषयेति [८।१।१९]। ज्ञानाभेदेऽपि[1] भिन्नजातीयं सुखं कारणान्तरं भिन्नमाक्षिपेत्, इह तु ज्ञानमेव भिन्नजातीयमित्यर्थः।

परिहरति। इन्तेश्वरस्यापीति। [८।१।२०]

ननु विषयसाक्षात्कारोऽपीष्टोपलब्धिलक्षणः सुखहेतुः स च तादृशो नास्तीश्वरे। तस्य बुभुक्षाविरहात्। कथं तस्य सुखोत्पाद इत्यत आह। योगर्द्धिसम्पन्नानामिति। [८।१।२०]

ननु तेप्यलंप्रत्ययवन्तः कथमिव सुखभाजो भवेयुरित्यत आह। असत्यामिति। [८।१।२१]

न हि ते सर्वदैव प्रतिपक्षधारणावन्तो माभूदमीषां सर्वदा भोगविरहाद्धर्माधर्मप्रचयतादवस्थ्यम्। तस्माद्यदा प्रतिपक्षधारणा नास्ति तदा विषयसाक्षात्कारवशादेव[2] तेषां सुखं प्रसज्येतेत्यर्थः।

व्यवच्छेद्यसिद्धेरित्यर्थः। नाद्येति। वैषयिकसुखे सुखान्तरसाधारणकारणज्ञानजन्यत्वेपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यनेककारणभेदाद्वैजात्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति तदेव सुखं विलक्षणं ज्ञानपदव्यवच्छेद्यमित्यर्थः।

ज्ञानाभेदेपीति। ज्ञानजन्यत्वे सत्येव सुखवैजात्यं ज्ञानस्य

---

(१) ज्ञानभेदेऽपि इति २ पा० पु०। (२) साक्षात्कारमात्रादेव— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न च वाच्यम्—यदि भवेदेवं कीदृशो दोष इति । कायव्यूहे शरीरेन्द्रियनिर्माणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । इष्टानिष्टसाक्षात्कारस्य एकस्मिन्नेव शरीरे मनसैव सिद्धत्वात् । न चेन्द्रियाणामर्थानां च परस्पराऽसन्निकृष्टानामेव सत्तामात्रेण क्वचिदात्मधर्मसमुत्पादे सामर्थ्यमधिगतम् । तस्माद्योगर्द्धिमतां सत्यपि विषयसाक्षात्कारे इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात्सुखं नास्तीत्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति । [८।१।२१]

तदयं प्रमाणार्थः[1] योगर्द्धीनीन्द्रियाणि सुखदुःख-

साक्षात्कारित्वविशेषादेवोपपन्नमित्यर्थः । नन्विति । तथा चेष्टोपलब्धिलक्षणसाक्षात्कारस्य सुखविशेषहेतुत्वेन शङ्कितत्वात्तन्न तत्र परिहार इत्यर्थः । अलम्प्रत्ययः—सुखभोगवैमत्यम् । प्रतिपक्षधारणा सुखसाक्षात्कारविरोधी केवलात्मसाक्षात्कारहेतुर्मनःसंयोगविशेषः । कायव्यूह इति । एकस्मिन् काये साक्षात्कारमात्रेणैव तावद्भोगोपपत्तेः । तथा च तावद्देशावस्थिततत्तद्विषयसन्निकर्षार्थं कायव्यूहमुपादत्त इत्यभ्युपेयमित्यर्थः ।

ननु नानाशरीरावच्छेदकं विना भोगयौगपद्यानुपपत्तिरेकदा नानासुखसाक्षात्काराभावात्, तथा राजतदनुजीविशरीरावच्छेदं

---

(१) प्रयोगार्थः—पा० २ पु० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समुत्पादप्रयोजनानि, सुखदुःखतद्बोधान्यत्वे सत्यन्यत्राचरितार्थत्वात्। दृष्टानिष्टोपलब्धिवत्।

न चायमसिद्धः। अन्यत्र चरितार्थत्वं साक्षात्कारे सम्भाव्येत, स तु योगजधर्मसहकृतेन मनसैव जनितः। ते च सुखदुःखे सन्निकृष्टैरेवेन्द्रियैर्जन्येते, बाह्येन्द्रियजन्यत्वे सत्यात्मधर्मत्वात्, अस्मदादिविषयसाक्षात्कारवदिति। सोऽयं सन्निकर्षो यदा नास्ति तदा तेषामपि न सुखादिकमिति। तदिदमुक्तम्। स चेति। [८१२२]

विना सुखदुःखसाक्षात्काराभावात् तज्जनकादृष्टध्वंसानुपपत्तिरिति तदर्थं तच्छरीरपरिग्रहो वाच्य इति न कायव्यूहवैयर्थ्यम्।

अत्राहुः। घटनिष्ठचन्दनान्योन्याभावसाक्षात्कारि चन्दनमपि साक्षात्क्रियते। न च तत्र चन्दनसन्निकर्षजं वैषयिकं सुखमुत्पद्यत इति चन्दनेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव तद्धेतुत्वे योगिसाक्षात्कारमात्रान्न तादृशं सुखमिति कायव्यूहे नेन्द्रियसन्निकर्षात्सुखमिति भावः।

यत्तु कामिन्यालिङ्गनादिजन्यसुखे तदिन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः तद्विच्छेदे तदभावादिति परिहृतम्।

तन्न। कामिनीसन्निकर्षेऽपि तत्त्वज्ञाने तदनुपपत्तेस्तत्रापि तस्य हेतुत्वात्। सुखदुःखेति। तत्र दुःखाभावे व्यभिचारात् भावत्वेन हेतुर्विशेषणीयः। ननु चरमभावीत्यनुक्तोपालम्भ इत्यत आह।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्मा विषयसाक्षात्कारः सुखादिहेतुः, न च तथा सिद्धानामस्त्यतो न तेषां सुखोत्पादप्रसङ्ग इत्यत आह । अपि चेति । [८।१।२२]

न तावदिन्द्रियजन्याजन्ययोः साक्षात्कारयोः कश्चिन्निसर्गतो विशेषः,[१] किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपकारणसम्बन्ध एव विशेषः । स च यदि कार्ये विवक्षितः, कथं न तस्य कारणता सुखादिकं प्रति । अविवक्षितश्चेत् सिद्धानामपि तदुत्पादप्रसङ्गो दुर्वारः तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तस्मात् चरमभाविन्येव साक्षात्कारे सति किमिन्द्रियेणेत्यहृदयस्याभिप्रायोऽवशिष्यते । तच्च चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैवार्थे वृद्धसम्मतिमाह । स्रगादीति । [८।१।२०] तत्र स्रगादीतिकारणचक्रकथनम् ।

नन्विति । यथाश्रुतस्यागमकत्वादाह । न तावदिति । ननु साक्षात्कारमात्रे विषयसन्निकर्षो ऽहेतुर्व्यभिचारादित्यवश्यं साक्षात्कार-विशेषो वाच्य इति स एव वैषयिकसुखकारणं भविष्यति । मैवम् । एकजातीये साक्षात्कारे विषयसन्निकर्षो न हेतुः सन्निकर्षत्वस्य एकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति तत्तद्विशेष एव तस्य संयोगादि-रूपस्य प्रयोजकत्वात् । अत्र-'सुखाद्युदासार्थ'मिति वार्त्तिके

---

(१) स्वभावतो विशेषः — पा० १ पु० । दाजानिको — पा० २ पु० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदुत्पद्यत इत्यनुकूलवेदनीयस्वरूपम्। अनुग्रहादीति कार्यम्। अनुग्रहो भोगापरनामा सुखप्रत्ययः। अभिषङ्गः पुनः पुनः सुखप्रवाहस्याविच्छेदेच्छा। प्रसादः-सुखविषय[(१)]ग्रहणपाटवमिति।

(इति ज्ञानपदप्रयोजनोपपादनम्।

नन्वव्यपदेश्यव्यवसायात्मकपदयोः सङ्ग्राह्यं व्यवच्छेद्यं वा न पश्यामः प्रत्युत परस्परविरुद्धयोरनयोरेकस्मिन् पक्षेऽसमावेश एवेत्यत आह इह द्वयीति। [८२।१]

अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा इन्द्रियार्थसंयोगजसंयोगव्युदासार्थं ज्ञानग्रहणम्। नह्यर्थपदेन कात्स्न्येनार्य्यमाणता विवक्षिता, अव्याप्तेः अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यापाताच्च, तत एव तदर्थसिद्धेः। नाप्येकदेशेनातिप्रसङ्गादित्येके। तन्न। विशेष्यास्मर्यमाणतायास्तत्सन्निकर्ष-जन्यत्वेन विवक्षितत्वात्।

(इति ज्ञानपदप्रयोजनोपपादनम्।)

इह द्वयीति टीका। यद्यपि सविकल्पकत्वं न जातिरनुभवत्वसाक्षात्त्वाभ्यां सङ्करापत्तेः। तथापि गवत्वादिवन्नानात्वेऽपि न दोष इति सम्प्रदायविदः।

(१) स्वविषय – पा० १ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वस्तुतो जातिपदेनोपाधिरूपं सामान्यमभिप्रेतम् । तच्च सप्रकारकज्ञानत्वं, न तु संस्कारजनकत्वमव्याप्तेस्तज्जनकतावच्छेदकरूपत्वस्य तत्रैव विश्रामात् । एवं निर्विकल्पकत्वमपि निष्प्रकारकज्ञानत्वमुपाधिरिति मन्तव्यम् । अत एव एकमपि ज्ञानं क्वचिद्विकल्पकं क्वचित्सविकल्पकमित्युपपद्यते ।

तथापि ज्ञानत्वं सविकल्पकातिरिक्ते वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणम्? न प्रत्यक्षमननुभवात् । त्वयाप्यतीन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्च । नापि व्यवहारः तस्य सविकल्पकजन्यत्वात् । नापि ज्ञातमपि तन्न विवेचितमित्यनुभवस्तस्य विशेषणभूयस्त्वाज्ञानालम्बनत्वात् ।

अथ गौरिति प्रत्यक्षं जन्यविशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनुमितिवत्, न च परोक्षत्वमुपाधिः, प्रत्यभिज्ञायां साध्याव्यापकत्वात् । नापि विशिष्टविशेषणकत्वम् पक्षेतरत्वादित्यनुमानं, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे मानाभावात् । अगृहीतसंसर्गविशेषणविशेष्योभयैकज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वात् । तथा च प्रत्यक्षेणेन्द्रियसन्निकर्षादनुमितौ पक्षधर्मताबलाच्छब्दे योग्यताबलादपूर्व्वमेव विशेषणं भासते, एवमुपमितावपि, प्रत्यभिज्ञाने चोद्बुद्धः संस्कार एव विशेषणज्ञानानुमितीन्द्रियप्रत्यासत्तिः । सुरभिचन्दनमित्यादावपि विशेषणज्ञानार्थं करणान्तरजन्यं तज्ज्ञानमेवेन्द्रियप्रत्यासत्तिः, भ्रमस्य विशिष्टज्ञानमेव नेति क्वापि विशेषणज्ञानं न तन्त्रम् ।

मैवम् । साध्यप्रसिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञानतत्तानुभवानामनुमित्यादिहेतुतया तेषां च विशेषणत्वात्तज्ज्ञानानामनु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मित्यादिहेतुत्वात्। यद्यप्येतावता प्रत्येकमनुमित्यादौ साध्यादिज्ञानस्य हेतुत्वम्। तथापि यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वादिति विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानमात्रस्य हेतुत्वात्। अन्यथा सामान्यकार्योच्छेदापत्तेः। (न च) नानुमित्यादौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं द्रव्यत्वेन विशेषणस्य वह्नेर्ज्ञानेऽपि वह्निमानिति ज्ञानानुत्पत्तेः, किन्तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानत्वेन, तादृशज्ञानजन्यत्वं च प्रकृते बाधितमिति वाच्यम्। विशिष्टज्ञानविशेषे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयके तादृशज्ञानविशेषस्य हेतुत्वेऽपि विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेषणज्ञानसामान्यस्य बाधकं विना हेतुत्वात्। न च द्रव्यत्वेन वह्निज्ञानेऽपि वह्निमानयमिति विशिष्टज्ञानापत्तिः। सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि विशेषसामग्र्यसत्त्वात्। तस्यास्तामपेक्ष्यैव हेतुत्वात् निर्विशेषसामान्यस्याभावादिति।

तन्न। स्मृतिवत्पूर्वविशेषणानुभवस्य संस्कारद्वारा जनकत्वेन सिद्धसाधनात्। न चाव्यवहिततदनुभवजन्यत्वं साध्यं, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्यभिज्ञाने व्यभिचाराच्च। न च तत्कालोत्पन्नरूपादिविशिष्टप्रत्यक्षे संस्काराभावात् पक्षधर्मताबलान्निर्विकल्पकसिद्धौ अन्यत्रापि तत्सिद्धिः तत्रापि शुक्लत्वजातिस्मरणात्। प्रत्यक्षेण विशिष्टज्ञानात्तदुत्तरं शुक्लत्वादिविशिष्टशुक्लादिवैशिष्ट्यस्य द्रव्ये ज्ञानात् शुक्लत्वाद्यविशिष्टशुक्लादिवैशिष्ट्ये च द्रव्येऽननुभवात्। न च संस्कारोद्बोधकस्य ज्ञानस्यान्यत्र दर्शनादन्यत्रापि तदेव वाच्यम, तस्य विशिष्टज्ञानत्वे तत्रापि विशेषणज्ञानापेक्षायाम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नवस्थेति निर्विकल्पकमेव तदिति वाच्यम् । प्रणिधानादिसूत्रे संस्कारोद्बोधकस्यानियतत्वव्यवस्थापनात् ज्ञानहेतोरेव सद्बोधात् ।

अत्रास्मत्पितृचरणाः । प्राथमिकगोत्वविशिष्टज्ञाने पूर्वं तज्जन्मनि गोत्वाननुभवात् न तेनोपपत्तिः । न चाऽऽद्यप्रवृत्ताविव प्राग्भवीयसंस्कारात् स्मृत्युत्पत्तिस्तत्र जीवनादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वादत्र तु विलक्षणस्य तस्याभावात् । गोत्वेन्द्रियसन्निकर्ष एव तादृश इति चेत् ? एवं तर्ह्यन्यत्र क्लृप्तकारणभावात् तस्माद्गोत्वानुभवः स्यात् स्मृतिसामग्रीतोऽनुभवसामग्र्याबलवत्वात् । स च पूर्वं विशेषणज्ञानाभावान्न विशिष्टज्ञानमित्यर्थान्निर्विकल्पकम् । अत एव न तज्ज्ञानत्वेन तद्विशिष्टज्ञानमनुमेयं कारणबाधेन बाधात् । न चाज्ञाने विशिष्टपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्ध्या न व्यर्थविशेषणत्वं प्रसिद्धौ वा नानुमानं ज्ञानत्वं च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमिति वाच्यम् । येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते तस्यैव सार्थकत्वात् व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव प्रयोजकत्वात् । यत्र विशेषणं विनापि व्याप्तिग्रहस्तत्र विशेषणवैयर्थ्यं यथा नीलधूमादौ अत्र ज्ञानत्वविशेषणज्ञानजन्यत्वयोर्विशेषणं विनाऽनवस्थया सामान्यतो व्यभिचारज्ञाने व्याप्तिग्रहो न शक्यः । अत एव चक्षुस्तैजसत्वादिसाधने रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादावसिद्धिवारकविशेषणमर्थवत्, रूपादिष्विति विना रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यस्यैवासिद्धेर्व्याप्त्यग्रहादित्यन्यत्र विस्तरः ।

(निर्विकल्पकज्ञानसाधनम् ।)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु किं विशिष्टज्ञानत्वं न तावद्वस्तुगत्या विशेषणविशेष्यविषयकत्वं निर्व्विकल्पकेन व्यभिचारात्। नापि विशेषणविषयकत्वं तस्याऽतद्व्यावृत्तिबोधजनकज्ञानविषयत्वरूपस्य तत्राभावात्। नापि वैशिष्ट्यविषयज्ञानत्वम्। गौरिति ज्ञानवैशिष्ट्यं विशेषणमिति निर्विकल्पकस्यापि तद्विषयत्वेन विशिष्टज्ञानतयाऽनवस्थापत्तेः। नापि सप्रकारकज्ञानत्वं यद्विशेषणज्ञानजन्यं यज्ज्ञानं स एव तत्र प्रकार(क) इति गौरिति विकल्पे तस्यैव साध्यत्वात्।

मैवम्। विशेषणवद्विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वात्। यस्य यत्र सम्बन्धस्तत्र तस्यैव वैशिष्ट्यरूपत्वात् तेन तस्य स्वासम्बन्धिभ्यो व्यावृत्ततया बोधनात्। नन्वेवं ज्ञानस्य स्वविषयकनिर्व्विकल्पकेन नाशात् ज्ञानत्वसविकल्पकक्षणे विशेष्याभावेन प्रत्यक्षानुत्पत्तेर्जानामीति विशिष्टज्ञानं न स्यात्, प्रत्यक्षज्ञानस्य स्वसमानकालीनविशेष्यत्वनियमात्। न च व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं स्यादिति वाच्यम्। तद्धेतोरभावात् अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायेऽर्थेऽनुमितित्वाभावाच्च। मैवम्। व्यवसायनाशक्षण एव तत्र ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानात् विशेष्यस्य पूर्व्वक्षणे सत्त्वात् प्रत्यक्षत्वे स्वसमयवृत्तितया विशेषस्याहेतुत्वात् गौरवात्। जानामीत्यत्र वर्त्तमानत्वेन स्थूलस्य कालोपाधेर्भानात्। क्षणस्यातीन्द्रियत्वात्। ततो विशिष्टज्ञान, मात्मनि विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं सत्त्वात्। विशेषणञ्च न विशिष्टज्ञानहेतुः, किन्तु तद्‌ज्ञानम्।

वस्तुतस्तु अभाववत्तज्ज्ञानं सविकल्पकमात्रविषयः व्यवसायस्य विषयनिरूप्यतया विशिष्टज्ञानस्य सामग्रीसत्त्वात्। सामग्रीसत्त्वेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सङ्गृहीतापि स्वशब्देनोपात्ता किमिति चेदिति शङ्काशेषः। उत्तरम् तत्र विप्रतिपत्तेः। यतस्तत्र विप्रतिपत्तिस्ततस्तां निषेद्धुमित्यर्थः।

व्यपदिश्यते व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति व्यपदेशः। सा च व्यवच्छित्तिर्व्यावृत्तिप्रतीतिरुभाभ्यां क्रियत इति तदुभयमाह। विशेषणमिति। [८२।५]

तत्र समानाधिकरणं व्यवच्छेदकं विशेषणम्। व्यधिकरणं तूपलक्षणम्। यथा दण्डी देवदत्तो

तत्र ज्ञानलभानेप्यसम्भेदेन सप्रकारनिष्प्रकारकतयोरविरोधात् इति।

(इति विशिष्टज्ञाननिर्वचनम्।)

ननूपादाने साध्ये विप्रतिपत्तेरिति विरुद्धो हेतुरित्यत आह। किमितीति। दोषं निरस्यति। यत इति। तथा चोपादानप्रयोजनप्रश्ने विप्रतिपत्तिनिरासाय संगृहीताप्युपात्तेत्युत्तरमित्यर्थः। व्यपदेशपदेनोभयसङ्ग्रहायाह। व्यपदिश्यत इति। तथापि व्यावृत्तिरन्योऽन्याभावोऽजन्येत्यत आह। व्यावृत्तिप्रतीतिरिति। उभयोर्व्या(र्व्यावर्तकत्वा)वृत्तत्वाऽविशेषेऽपि मिथो व्यावर्त्तकलक्षणमाह। तत्रेति।

ननु सामानाधिकरण्यं नेकविभक्तिनिर्देश्यत्वं प्रयोगस्य वस्तु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जटाभिस्तापस इति। न तु सदेव विशेषणम् अतिव्यापकतया अलक्षणत्वात्। लक्षणविशेषणमेतदिति चेत्? अथ किं लक्षणम्? स्वोपरक्तप्रतीतिजनकत्वमिति चेत्? तदेव किमुक्तं स्यात् अवच्छेदकत्वमन्यद्वा? न तावदाद्यः उपलक्षणस्यावच्छेदकत्वात्। अत एव

व्यापकत्वात् उपलक्षणेऽपि गतत्वाच्च। नाप्येकाधिकरण्यं तद्धि न विशेष्येण, (न) उत्पलनीलरूपयोरेकावृत्तेरव्याप्तेः। नापि तद्धर्म्मेण प्रत्याय्यव्यावृत्त्या वा, उपलक्षणस्यापि तत्सत्त्वात्। न हि तापसे न जटा वर्त्तते। नापि व्यावर्त्तकत्वे सति क्रियात्वम्, क्रियाहीने सुभगोऽयं महाबाहुर्दण्डीत्यत्र दण्डादेरविशेषणतापातात्। परम्परया उपलक्षणेऽपि क्रियान्वयाच्च। अथ व्यावर्त्तकत्वे सति विशिष्टधीविषयत्वं विशेषणत्वम्। न चैवं तच्चाक्षुषत्वादिविरोधः। विशिष्टज्ञानस्य विशेषणगोचरतया विशेषणत्वागोचरत्वात्। अन्यथा विशेषणोपलक्षणसन्देहानुपपत्तेः। उपलक्षणे तूपलक्षितस्य संस्थानविशेषादेर्विशिष्टधीविषयत्वं न काकवत्त्वादेः, तदभावे तत्तद्गृहादिप्रतीतिस्ताद्रूप्यात्।

मैवम्। काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र शब्दोपस्थानस्य शाब्दज्ञानरहितो (?) वानुपपत्तेः। न च तथैव व्युत्पत्तिः गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहस्यापि तीरावच्छेदकत्वेनाभासनादिति वाच्यम्। तदसिद्धेः, न ह्युपलक्षणपदातिरिक्तमुपलक्ष्योपस्थापकमस्तीत्युपलक्षणपदं स्वमुपस्थाप्योपलक्ष्यमुपस्थापयतीति लक्षणापत्तिः घटो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नास्तीत्यत्रोपलक्षणस्य प्रतियोगिनोऽभावधीविषयत्वाच्च । नापि व्यावर्त्त्यसाक्षात्सम्बद्धं व्यावर्त्तकं विशेषणं परम्परया सम्बन्ध उपलक्षणं गौरनित्योरूपवान् रूपवति रस इत्यादौ जातेरूपस्यैव साक्षात्सम्बन्धेप्युपलक्षणत्वात् लोहितः स्फटिक इत्यादौ परम्परासम्बन्धेऽपि लोहितस्य विशेषणत्वाच्च । न चान्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयाऽन्वितमुपलक्षणं साक्षादन्वितं विशेषणं स्थानाद्युपस्थापकत्वादिति । अभावे सति (प्रति) योगिधर्मान्तरानुपस्थानात् ।

अत्रोच्यते । प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्त्तकं विशेषणं तदन्यद्व्यावर्त्तकमुपलक्षणम् । तथा हि—दण्डी पुरुष इति ज्ञानात् दण्डवत्यदण्डव्यावृत्तिरवगम्यते इति प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणता पुरुषस्य दण्डेनावच्छिद्यते न पुरुषत्वेनातिव्याप्तेः । उपलक्षणस्य गृहतापसादिनिष्ठस्य प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणता न काकजटादिभिरवच्छिद्यते (ते)न तदभाववति व्यावृत्त्यप्रतीतेः, किन्तु संस्थानविशेषवत्वादिना । यद्वा—यदन्विततया ज्ञात एव विशेष्ये तात्पर्यविषयेतरान्वयधीस्तद्व्यवच्छेदकं विशेषणमनेवम्भूतं तदुपलक्षणम्, उपलक्षणानवच्छिन्नेऽपि उपलक्ष्ये तात्पर्यविषयान्वयाबोधात् । यद्वा यद्व्यावर्त्तकं विशेषान्वयिनाऽन्वीयते तद्विशेषणं, यन्नान्वयि तदुपलक्षणम् । अथवा विशिष्टधीहेतुज्ञानविषयत्वे सति व्यवच्छित्तिप्रत्ययसमये विशेष्यतावच्छेदकधर्माश्रयवृत्ति विशेषणं, काकस्तु यदि व्यवच्छित्तिप्रत्ययसमये विशेष्ये वर्त्तते तदा विशेषणमेव, यदा तु न वर्त्तते तदोपलक्षणम्ः, अत एव जटासत्वासत्त्वसमये जटावाँस्तापसो जटाभिस्तापस इति जटाया विशेष-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सदिति विशेषणमिति चेत्? न, सतोऽपि कस्यचिदुपलक्षणत्वेनेष्टत्वात् अन्यच्च समानाधिकरणव्यवच्छेदकत्वान्नान्यत्। तस्मात् सद्वा असद्वा समानाधिकरणव्यवच्छेदकं विशेषणं विपरीतमुपलक्षणमिति। अत एव विशेषणमात्रमुदाहरन्नोपलक्षणम्, तत्कस्य हेतोः। तदेव व्यधिकरणतयोपलक्षणं यतः। व्यपदेश्यं विशेष्यमिति-व्यवच्छेद्यमिति यावदित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। नामधेयान्विताः [८२।१२] नामधेयात्मान इत्यर्थः। एत-

---

णत्वमुपलक्षणत्वञ्च भवति, अन्यथा तृतीयानियमो न स्यात्। अत एव व्यवच्छित्तिप्रत्ययसमये विशेष्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां तदेव विशेषणमुपलक्षणं च भवति। न तु यद्विशेषणं न तदुपलक्षणम्। यत्र च लक्षणायामुपलक्षणत्वं तत्र तीरतत्सार्थवाहित्वादिधर्मोपस्थानद्वारा गङ्गाकच्छादेर्व्यावर्त्तकस्य तदिति।

परेषां लक्षणं दूषयति, न पुनरिति(१)। सतोऽपि कस्य चिद्-परि भ्राम्यतः काकादेरुपलक्षणत्वादित्यर्थः। उपलक्षणस्यापि सङ्ग्रहार्थमाह। व्यवच्छेद्यमिति। ननु नामधेयसम्बन्धे साध्ये सङ्केतरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनं तादात्म्यविरोधश्चेत्यत आह। नामधेयात्मान इति। तत्र च पदानां करणत्वसाधने सिद्धसाधनं स्यादिति भावः। शब्दात्मन इति। न च शब्दरूपार्थानां शब्दा-

---

(१) इदं प्रतीकं मूले नोपलभ्यते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

देव व्यतिरेकतो दर्शयति। नास्तीति। [८२।१२] नामधेयेन वियुज्यते-विभिद्यत इत्यर्थः। तैरित्यच कारणताभ्रमो माभूदित्येतदर्थमुपेतपदेनापूर्य व्याचष्टे। अर्था हीति। [८२।१४] तदयं समुदायार्थः। नामधेयात्मानोऽर्थास्तत्सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानत्वात्। यत् पुनर्यदात्मकं न भवति न तत् तत्सामानाधिकरण्येन प्रतीयते। यथा गौरश्वसामानाधिकरण्येन। प्रतीयन्ते चार्थाः शब्दसामानाधिकरण्येन तस्मात्तदात्मान इति।

भिन्नत्वादतः सिद्धसाधनम्, यत्र भिन्नं प्रत्यक्षतावच्छेदकं तत्र तस्य दोषत्वात् यथाऽनित्ये वाङ्मनसे इति। न चैतत् परिभाषामात्रं तत्र ज्ञानद्वयस्योद्देश्यत्वेन कैरस्य सिद्धत्वात्। अत्र तु शब्दरूपार्थानां शब्दाभिन्नत्वे सिद्धेप्यनुमन्त्रिशब्दाभिन्नमित्युद्देश्यबुद्धेरसिद्धत्वात्। न चैवं शब्दे साध्ये सिद्धेस्तदन्तर्भावेन न पक्षत्वं तत्साध्यसंशयसिषाधयिषयोरभावादिति युक्तं, येन हि रूपेण साध्यं सिद्धं तेन रूपेण तयोरभावेऽपि सामान्येन तयोः सत्त्वात्तथाऽपि शब्दविषयस्यापि निर्विकल्पस्याङ्गीकारात् शब्दार्थयोस्तादात्म्यसिद्धावपि निर्विकल्पकमात्रनिराकरणं स्यादिति चेत्? न, शब्दविषयकं निर्विकल्पकं यो न मन्येत तन्मतनिरासायैतदारम्भादिति भावः। ननु तादात्म्यवादिनये उपायत्वमसिद्ध-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु गवाश्वादीनां सामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः किमभेदव्यावृत्तेरुत प्रतीत्योरुपायोपेयभावव्यावृत्तेरिति सन्दिह्यत इत्यत आह। न चेति। [८२।१७]

अपि च यदि शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्ये उपायोपेयभाव उपाधिः स्यात् उपायत्वनिवृत्तावेव तदपि निवर्त्तेत, न च निवर्त्तत इत्यत आह। अपि चेति। [८२।१८]

हेत्वन्तरमाह। किं चेति। [८२।२१] उत्कर्षः-प्राशस्त्यम्। अपकर्षो-ऽप्राशस्त्यम्। न चेदं व्यवहारमात्रम्। शब्दनिबन्धनाद्युत्कर्षापकर्षव्यवहारस्तथाभूतवस्तुप्रत्ययादेव भविष्यति। यथा षड्जाद्युत्कर्षापकर्षव्यवहारनिबन्धनो मयूराद्युत्कर्षापकर्षव्यवहार इति दृष्टान्तार्थं षड्जादिष्वित्युक्तम्। अन्यथा नामधेयतादात्म्यप्रसाधनप्रस्तावे किमनेन। अत एव सिद्धान्ते

मित्यत आह। नन्विति। तथा च न साध्याभावप्रयुक्तः साधनाभावनिश्चयो व्यतिरेकिणि गमकताप्रयोजक इति भावः। अपि चेति। यद्यपि सामानाधिकरण्याव्यापको ऽप्युपाधिः स्यात् हेत्वव्यापकस्याप्युपाधित्वात्। तथापि व्यतिरेकव्याप्तौ सामानाधिकरण्याभाव उपायोपेयभावाभाव उपाधिर्वाच्यः। न चैवं चक्षुषि सामानाधिकरण्याभावेऽप्युपायोपेयभावस्य सत्वात्। समव्याप्तोपाध्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संज्ञानिवेशनमित्याह । प्रयोगस्तु नामधेयात्मानोऽर्था उत्कर्षापकर्षानुविधायित्वात् । यत् पुनर्यदात्मकं न भवति न तत् तदुत्कर्षाद्यनुविधायि, यथा गौरश्वस्येति ।

ननु यद्यर्थप्रत्ययो नामधेयोत्कर्षाद्यनुविधत्ते तस्यैव तादात्म्यमस्तु किमायातमर्थस्येत्यत आह । प्रत्ययस्येति । [८२।१२]

साक्षादनभिधानेऽपि गुणगुण्यादेरपि योग्यतया सपक्षत्वेन तद्गतसामानाधिकरण्येन विरोध उद्भावयितुं न शक्यत इति तदुपेक्ष्यान्यथा शङ्कते । अस्तीति । [८२।१४] अस्ति हि शुक्लभास्वरत्वादिभिः शुक्तिकागतै रजतत्वस्य सामानाधिकरण्यप्रत्ययो न तु तादात्म्यं परस्परं धर्मिणोरित्यर्थः ।

पुनरुक्तभ्रमो माभूदित्येतदर्थमाह । उक्तमपि व्यपदे(श्य)शमिति । [८३।४] व्याख्यानस्यैतत्प्रयोजनं यद्धेत्व-

---

भिप्रायेण वा ग्रन्थः । ननु शुक्लः पट इत्यादौ प्रमाविषयो विरोधः कुतो नोद्भावित इत्यत आह । साक्षादिति । सामानाधिकरण्यबलात्परेण तत्रापि तादात्म्यं मन्यत इति साध्याभावस्तत्र नोभयसिद्धो येन तत्रभावनं स्यादित्यर्थः । यद्यपि रूपज्ञानस्य रूपशब्दविषयत्वेऽपि न तयोरभेदसिद्धिः तथापि रूपभिन्नगुणविषयमिदं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्तरवचनम्। तथा च प्रयोगः रूपाद्यर्थविषयं ज्ञानं रूपादिशब्दविषयं नियमतस्तेन व्यपदिश्यमानत्वात्। यत्तु यद्विषयं न भवति न तन्नियमतस्तेन व्यपदिश्यते यथा रूपविज्ञानं रसेनेति। अनुविद्धता संश्लेषलक्षणाऽर्थेनैव विज्ञानस्य नास्ति, कुतस्तरान्तदात्मनापि शब्देन भविष्यतीत्यत उक्तमिवेति। यथा ह्यर्थो ज्ञानं तन्निर्विष्ट इव विषयतया - - - तथा शब्दोऽपीत्यर्थः। शब्दानुव्याधवदेव-शब्दसंभिन्नार्थविषयमेवेत्यर्थः। न चेदमप्रामाणिकं यदवोचत् [८३।११] प्रमाणमित्यादिशेषौ। शब्दस्यानुभवः संस्कारः स्मरणं समुच्चारणेच्छाप्र - - - नाभिघातः। शब्दाभिव्यक्तिरिति स्वात्मन्येव क्रमावगमः। तदतो बालेऽपि प्रथमतः शब्दमुच्चारयति एष एव क्रम उन्नीयत इत्यर्थः।

ज्ञानं शब्दविषयमिति साध्यमभिप्रेत्याह। रूपाद्यर्थेति। नन्विवपदादर्थविद्धता न प्रतीयते सादृश्यस्य भेदनियतत्वादित्यत आह। अनुविद्धतेति। संश्लेषः-संयोगः समवायो वा। पूर्वानुपपत्तेरेव व्याचष्टे। शब्दसंभिन्नेति। ननु सादिवासनावशादित्यत एव हेत्वाकाङ्क्षाया निवृत्तेर्हेतोरेव च हेतोरनाकाङ्क्षितत्वाद्यदवोचन्नितिव्यर्थमिति साध्यान्तरमाह। न चेदमिति। आदिश्च शेषश्च आदिशेषौ। न चेदमप्रामाणिकमित्यादिप्रमाणमिति शेषः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रथमे पक्षेऽसिद्धो हेतुः। अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः शब्दब्रह्मण एव वाजिविषाणायमानत्वात्। दृश्यत्वादृश्यत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् विपरीतप्रमाणोपपत्तिश्चेति द्रष्टव्यम्। द्वितीये तु भागासिद्धो हेतुरित्यर्थः। न ह्यविशदेऽपि बालमूकादिशब्दे प्रमाणमस्ति। न हि भावना वा तज्जनिता स्मृतिर्वाऽनुभूतस्य सत्तायामिदानीमनुभूयमानसंभेदे वा

टीकाकृदुक्तकल्पद्वये यत्र यद्धेतुदूषणन्तत्र तदाह। प्रथमेति। न तावच्छब्दस्य ब्रह्मत्वमात्मत्वं चैतन्यापत्तेः, नापि विभुत्वं द्रव्यत्वापत्तेः, नापि प्रमेयशब्दसामानाधिकरण्येनार्थानां प्रत्ययशब्दाभेद एव शब्दब्रह्मत्वं अद्वैतापातादित्यर्थः। यद्यपि शब्दब्रह्मणोऽसिद्धतया आश्रयासिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः तथापि शब्दस्याश्रयो ब्रह्मव्यापकमाकाशः शब्दब्रह्मोच्यत इति नाश्रयासिद्धिरित्यपरितो(शे)षादाह। दृश्यादृश्यत्वेति। आकाशस्यादृश्यत्वात् तदभेदे दृश्यघटादेरदृश्यत्वापत्तिरिति प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः। द्वितीयेत्विति।

ननु बालादिभिः सामानाधिकरण्याप्रतीतावपि व्युत्पन्नैस्तथाज्ञानान्न भागासिद्धिः सर्वैस्तथा प्रतीयमानत्वस्य च हेतुत्वे विवक्षिते स्वरूपासिद्धिः स्यान्न भागासिद्धिः। न च शब्दसामानाधिकरण्यं यदि शब्देन सहैकाधिकरण्यं तदाकाशपरिमाणे तदस्ति, यद्वा शब्दत्वमेव तदभिप्रेतं तदाशब्देऽस्ति, घटादौ चोभयमपि नास्तीति भागासिद्धिरिति वाच्यम्। एडमूकज्ञाने शब्दसंभेदाभावेन तद्धु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रमाणमस्ति। तथा सति विनष्टो घटः स्मर्यमाणत्वात्सन्नेव स्यात्। अनुभूयमानं च भूतलं घटसंभिन्नं भवेदेवं चोच्छिन्नमघटं भूतलमिति। तस्मादभ्युपेत्य विरुद्धधर्माध्यासवादो मन्तव्यः॥

ननु बालेनानुभूयमानं रूपं तावद्विशदमेव, ततश्च तदात्मा रूपशब्दोऽपि कथमविशदः स्यात्. कथं चाप्रामाणिको रूपस्य प्रामाणिकत्वात्। केवलमव्युत्प-

---

त्पादनविरोधात्। नापि गोविषयकज्ञानानि गोशब्दाभिन्नविषयकानि गोशब्दसामानाधिकरण्यविषयत्वात्, यन्नैवम् तन्नैवम्, बालादिबुद्धेरपि प्रत्यक्षत्वाद्भागासिद्धिरिति युक्तं, निबन्धकृता पदार्थानामेव पक्षीकरणात्। अथ शब्दसामानाधिकरण्यं शब्दत्वाधिक(रणत्वं)र्त्वं विवक्षितं तस्य शब्देऽर्थे मत्वात् घटादावसत्वाद्भागासिद्धिस्तत्र, तथापि बालमूकादिज्ञाने शब्दाविषयत्वाभिधानस्यानुपयोगापत्तेः।

अत्राहुः यदा शब्दसामानाधिकरण्येन सर्वैः प्रतीयमानत्वादिति हेतुः क्रियते तदा सर्वशब्देन बालादीनामप्युक्तत्वात्तत्र हेत्वभावात् भागासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवात्र भागासिद्धिरुक्ता। टीकायां वैशद्यावैशद्ये स्पष्टत्वास्पष्टत्वे। बालादेरपि स्पष्टत्वे त्वग्रे संशयो न स्यादित्यर्थः। तस्मादिति। रूपादिनिश्चयेऽपि शब्दानिश्चयरूप इत्यर्थः। परोक्तहेतोरसिद्धैव निरासादग्रिमग्रन्थोपयोगार्थमाह। नन्विति। येन केनापि शब्दसामाधिकरण्येन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्नोऽपि शब्देन व्यवहरेदिति प्रसज्येत, तदसम्बद्धम्, न हि शब्दात्मताप्रत्ययं व्यवहाराङ्गमाचक्ष्महे, किन्तु सम्बन्धग्रहणमित्यत आह। न चेति॥ [८३।२८]

अयमप्यभ्युपगमवाद एव। शब्दो हि वक्तृवक्त्रावरुद्धनभोभागावच्छिन्नतया श्रोत्रेण प्रतीयतेऽप्रतीयमानेऽप्यर्थे, अर्थोऽपि पुरोवर्तितया चक्षुषा प्रतीयतेऽनवगतेऽपि शब्दे, तदयं बालो यद्रूपं पश्यति स एव रूपशब्द इति लोष्टलड्डुकदृष्टान्तमनुहरतीति। सोऽयं भेदप्रत्ययो भ्रान्त इति यदि शङ्कते, तत्राह। न चेति। [८४।१] अयमप्यभ्युपगमवाद एव। न ह्यस्ति भ्रान्तत्वेऽस्य प्रमाणम्।

स्यादेतत्—बालमूकादिज्ञानानां शब्दसम्भेदस्तावत्सान्देहिक एवास्तु, व्युत्पन्नानां पुनः शब्दसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानः सविकल्पकधियः शब्दात्मत्वमर्थस्य व्यवस्थापयतु तथा सति बालादिज्ञानानां तद्वि-

---

प्रतीयमानत्वादिति हेतुविवक्षया नासिद्धिरिति भावः। सम्बन्धग्रहणं-सङ्केतग्रहणमित्यर्थः। ननु भेदप्रतीतेः कल्पनार्थं नोक्तं तत्कुतः कल्पितभेदानामित्यत आह। (न) सोऽय मिति। ननु सामानाधिकरण्यं हेतुः पूर्वनिरस्तस्तत्किं तन्निरासेनेत्यत आह। स्यादेतदिति। तथा सतीति। तेषामप्यर्थविषयत्वेन तदभिन्नशब्द-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

षयत्वाच्छब्दसंभिन्नविषयत्वमर्थतः सिद्धं भवतीत्यत आह। सामानाधिकरण्यनिषेधायेति[१]। [८४।६] सास्ना-दिमद्रूपस्येति। [८४।७] न तु गकारादिरूपस्येति तात्पर्यम्। अयं शब्दो गकाराद्याकारो न तु सास्नाद्याकार-इति तात्पर्यम्। ननु यो डित्थ इति डित्थशब्दमेवो-च्चारयसि न त्वयं डित्थशब्द इति तमेव निषेधसि चेति किमिदमत आह। औत्सर्गिकं हीति। [८४।९] अर्थपरता ह्यस्य स्वपरतानिषेधेनैवाविरोधतः सिद्ध्य-तीत्यर्थः। तत्किं सर्वत्रैवमेव नेत्यत आह। क्वचि-त्पुनरिति॥ [८४।१०]

यच्च तद्व्यसम्भेदेन[२] सङ्केतग्रहे नित्यादिपदानि सन्ति

विषयत्वादित्यर्थः। ननु तादात्म्यपक्षे सास्नादिमद्रूपस्यैव गका-रादिरूपत्वादित्यभेदेनैव सम्बन्धग्रह इत्यत आह। नन्विति। (औत्सर्गिकत्वीकर्तुनोपयोगार्थमाह। नन्विति।) यो डित्थ इत्यने-नाकारेण डित्थशब्दमेवोच्चारयसि न त्वयं डित्थशब्द इत्याकारेण डित्थशब्दमेव निषेधसि चेति विरुद्धमित्यर्थः। नन्वर्थपरत्व-स्यौत्सर्गिकत्वात् संकेतग्रहेपि न स्वरूपपरत्वं सिद्धमित्यत आह। यच्चेति। गवित्ययमाहेत्यादावितिशब्दसमभिव्याहाराच्छब्दपरत्वे-

---

(१) निरासायेति— पा० २ पु०।

(२) अर्थभेदेन— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्रासङ्केतितत्वान्न तावदर्थपरः, स्वपरोपि यदि न स्याद्व्यर्थः प्रयोगः स्यादित्यत आह। यत्रापीति। [८४।१८] यथा गौर्वाहीक इत्यत्र गोत्वं गोगुणयोगलक्षकत्वेन वाहीकोपाधिर्न तत्समवायात् तादात्म्याद् वा, तथा डित्थोयमित्यत्रापि डित्थशब्दो वाच्यत्वोपलक्षकतया पिण्डोपाधिर्न तत्तत्समवायात्तादात्म्याद्वेति, यथा चात्र वाहीके गौरिति प्रत्ययाभावः प्रमाणं, तथाऽत्रापि वृक्षविशेषे डित्थशब्दोऽयमिति प्रत्ययाभावः प्रमाण-मिति समुदायार्थः।

ननु शब्दपुरःसरत्वनियमाद्विकल्पस्य तदुपायता तद्विषयत्वं वा स्यात् तत्पुरःसरत्वनियमस्याऽतदुपाया-दतद्विषयत्वान्नियमतो व्यावृत्तेः। तत्र यद्यर्थविकल्प-स्तच्छब्दविषयस्तदा सिद्धं नः समीहितम्। अथोपाय-स्तदा ज्ञातोऽज्ञातो वा? अज्ञातत्वे निर्विकल्पकत्वानुप-पत्तिरेव, तस्माच्छब्द उपायो भवन् ज्ञात एव वक्तव्यः।

ऽपि यत्राभेदेन सङ्केतग्रहोऽयं डित्थ इति तत्र स्वरूपपरत्व-मेवेत्यर्थः।

ननु शब्दपुरःसरत्वेऽप्यर्थज्ञानस्य शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति किम-नेनोक्तेनेत्यत आह। ननु शब्देति। तु शब्देनोभयत्रापि शब्द-परामर्शः। अज्ञातत्व इति। जात्यादेरज्ञातस्यैव विशिष्टधीहेतुत्वे

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न च सन्निहिते ज्ञानमस्ति। तस्मादर्थतादात्म्याच्छब्द-स्यार्थसन्निधानमेव तत्सन्निधिरित्यर्थालोचनमेव तदा-लोचनमित्यनिच्छताऽपि स्वीकर्तव्यमित्यत आह। यत्त्विति॥ [८४।१४]

न तावच्छब्दः पूर्वं नियमतो भवति विकल्पस्य, किं नाम? व्युत्पन्नस्य शब्दस्मरणपुरःसरत्वं नियमदृष्टं, न चैतावतैव घटज्ञानस्य घटशब्दविषयत्वम्। तथा सति घटाभावज्ञानस्यापि घटविषयता स्यात् तत्स्मर-णपुरःसरत्वात्। तस्माद् घटे विकल्पयितव्ये अनुपायो विषयश्च घटशब्दः किमिति नियमतः(१) स्मर्यत

विशेषणज्ञानं विनापि प्रथमं विशिष्टज्ञानमेव स्यादिति, तत्त्वे तु तया न निर्विकल्पकं सिद्ध्येदित्यर्थः। न तावदिति। तदानीं शब्दकारणाभावादित्यर्थः। तथा सतीति।

ननु चाभावस्य प्रतियोग्यविषयकज्ञानाविषयत्वेनाभावज्ञाने प्रतियोगी भासत एव अन्यथा निर्व्विकल्पकवेद्यत्वमभावस्य स्यात्। नैवम्। तादात्म्येन या विषयता तन्निषेधपरत्वात्। ज्ञाने भासमानस्य तादात्म्यनियतत्वे घटाभावस्यापि घटतादात्म्यप्रसङ्ग इत्यर्थात्। यद्वा यत्तद्विषयकं तत्स्मरणजन्यं तत्तदभिन्नविषय-

---

(१) नियोमतः—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्यवशिष्यते। तच्चेयं स्मरणपरिपाटी कथितेति। शब्दपुरःसराः शब्दस्मरणपुरःसरा इत्यर्थः॥

अत्रैव वृद्धसंमतिमाह। यदाऽऽहुरिति। [८४।१९] प्रतिसम्बन्धिपिण्डदर्शनसहकृतस्तत्संस्कारः स्मृतिं जनयति। धूमानुभवसहकृत इव महानसस्थदहनानुभवप्रभवः संस्कारस्तत्स्मृतिम्। न चैतावता नियमेन शब्दस्मरणपिण्डविकल्पयोरुपायोपेयभावः शब्दस्य वा विकल्पविषयत्वं सिद्ध्यति। येन तयोस्तादात्म्यमाशङ्क्यते(१)। तथा सति वह्निस्मरणधूमविकल्पयोरपि तथाभावः स्यात्, वह्नेरपि वा धूमविकल्पविषयता भवेदिति वार्त्तिकश्लोकार्थः(२)॥

मिति नियमे घटाभावज्ञानस्यापि घटस्मरणजन्यत्वेन घटाभिन्नविषयकत्वप्रसङ्ग इति तात्पर्यात्।

ननु शब्दसामग्र्यभावे कुतः शब्दपुरःसरत्वं प्रत्ययानामित्यत आह।

शब्दस्मरणेति। न चैतावतेति। सर्वत्र सविकल्पके शब्दस्मरणस्य पूर्वमभावादित्यर्थः। धूमविकल्पोऽत्र वह्निस्मरणस्या-

---

(१) तादात्म्यमाशङ्क्येत— पा० ५ पु०।

(२) वार्त्तिकार्थः— पा० ५ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यादेतत् सर्व एव व्यवहारः स्वार्थः परार्थो वा विकल्पसाध्यो न त्वालोचनेनापि कश्चिदर्थः साधयितव्योऽस्ति, अतो निष्प्रयोजनमिदं कथमुत्पद्यत इत्यत आह। तस्मादिति। [८४।२०]

न तावत्सर्वस्यैवोत्पत्तिमतः प्रयोजनं पिशितचक्षुषः साक्षात्कुर्मो, न च प्रयोजनाप्रतिपत्तिमात्रेण पटुतरप्रत्यक्षकलितमपि कार्यं नानुमन्यामहे। तदेतत्प्रयोजनाप्रतिपत्तिलक्षणमलीकमुत्तरं तथापि स्फुटं सविकल्पकोत्पत्तिरेवास्य प्रयोजनमिति सा दर्शितेति॥

नामधेयस्मरणायेति। [८४।२०] नामावच्छिन्ने विकल्पे कर्त्तव्ये यतो न विशिष्यते—विशेषेण न गृह्यते अतो वैधर्म्यस्य योग्यप्रमाणबाधितत्वात् तदर्थज्ञानं तादृगेव भवति—तत्समानजातीयमेव भवतीत्यर्थः।

नन्तरजो विवक्षितः। ननु निर्विकल्पकस्य प्रयोजनप्रदर्शनमशङ्कितपरिहार इत्यत आह। स्यादेतदिति। प्रत्यक्षेति प्रमाणमात्रोपलक्षणम्। ननु सर्वत्र सविकल्पके न शब्दस्मरणोपयोग इत्यत आह।

नानवच्छिन्नमिति। ननु व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोर्मिथो व्यावृत्तिरस्त्येवेत्यत आह। विशेषेणेति। तत्समानेति। नामधेयरहिततये-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अतो भाष्यपौनरुक्त्यं[1] परिहरतो न साध्याविशिष्टो हेतुरिति॥

व्यपदेशव्याख्यया भाष्यकारेण सूचितं हेतुं स्फुटयति। नन्विति [८४।२४] अर्थव्यपदेशाकारमर्थव्यपदेशविषयम्। विषयिरूपज्ञानस्य तावद्रूपविषयतोभयवादिसिद्धा। तस्य च व्यपदेशविषयता तदा स्यात् यदि रूपतद्व्यपदेशयोरभेदः स्यादित्यर्थः॥

अन्येनान्यव्यपदेशे अतिप्रसङ्गो व्यवहारविलोपः। विप्रलम्भादित्यत्र तन्नामधेयत्वादेव नियम इति स्फुटं

त्यर्थः। अत इति। भाष्यपौनरुक्त्यं साध्यसाधनभावपरतया परिहृतं तत्र च साध्यावैशिष्ट्यमुक्तव्याख्यापरिहार्यमित्यर्थः। व्यपदेशव्याख्यया भाष्यकारेण सूचितमिति योजना। ननु व्यपदेशाकारत्वे ज्ञानस्य व्यपदेशात्मकत्वं स्यादित्यत आह। अर्थव्यपदेशविषयमिति। अत्रासिद्धिं निराकर्तुमाह। रूपज्ञानस्येति। रूपवाचकशब्दो रूपाभिन्नः रूपज्ञानव्यपदेशकत्वात् रूपवदिति। रूपजनितव्यपदेशविषयं सिद्धमित्यर्थः॥

अन्येनेति। अन्येन शब्देनान्यस्यार्थस्य व्यपदेशे सर्वं सर्वेण व्यपदिश्येत रूपज्ञानं रसेनापि व्यपदेश्यमिति विप्रणष्टाद्व्यवहारनियमो न स्यादित्यत्र विपक्षबाधके तन्नामधेयत्वमेव तन्नियामक-

---

(१) पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थज्ञानं तादृगेव भवतीति भाष्ये पौनरुक्त्यम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भाष्य एव। स्वरूपेणैव विषयेण वा किमिति ज्ञानं न व्यपदिश्यत इत्येतद्विवृण्वन् परिहरति। अर्थाकारमेवेति ॥ [८५।१]

आत्मानं प्रति तावत्स्वरूपेणैव ज्ञानमज्ञानाद्यवच्छिद्यते। ज्ञानान्तरात्तु विषयेणापीत्येतत् को नाम नाभ्युपैति[१]। परस्य तु नित्यपरोक्षं परज्ञानमत एव तद्विषयोऽपि कथं तत्स्वरूपविषयाभ्यां परो बोध्यताम्, कथं वा अबोधितो व्यवहरताम्, तस्मात् ज्ञानवाचकेन ज्ञानमर्थवाचकेन चार्थमसौ प्रतिपाद्यः। न चाज्ञातेन वाचकेन वाच्यमधिगन्तुमर्हतीत्यवर्जनीयतया प्रतिपादको वाचकमुच्चारयति। न चैतावताऽर्थशब्दयोस्तादात्म्यसिद्धिः[२], न हि प्रमाणव्यतिरेकेण प्रमेयमधिगन्तुं न शक्यत इति तयोरभेदः स्यात् तदिदमुक्तमन्यथा अशक्यत्वादिति। [८५।१]

ननु कदाचिदर्थज्ञानकालेऽपि शब्दोव्याप्रियत एव,

मिति परिहृतेऽनुमानमप्रयोजकमित्यर्थः। अन्यथेत्यन्यप्रकाराकाङ्क्षायामाह। स्वरूपेणैवेति। व्यपदेशे अन्यथासिद्धिमाह। परस्येति। तद्विषयोऽपीति। परज्ञानोपहितज्ञानविषयोऽपीत्यर्थः। अन्यो नान्यं बोधयतीत्यत्रान्यथासिद्धिमाह। न चेति।

---

(१) नाभ्युपगच्छति—पा० २ पु०। (२) रभेदसिद्धिः—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदा प्रयोजकवृद्धात् प्रयोज्यवृद्धोऽर्थमधिगच्छतीत्यत आह । प्रतीयमानतया [८५।२] विषयतयेत्यर्थः ।

स्यादेतत् उत्कर्षापकर्षाद्यनुविधायित्वं हेतुः कीदृगित्यत आह । तदनेनेति । [८५।४]

न तावत्तारतमत्वादेरुत्कर्षान्मयूरादेरिव गवादेरप्युत्कर्षः प्रतीयते । नहि गोशब्दे कर्णजपिते ऽपभ्रष्टे वाऽणीयान् गौः कृश उपहताकृतिर्विकृतो वा प्रतीयते, विपरीते वा विपरीतः, नापि साधुत्वादिभेदवतो गोशब्दस्य प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च किञ्चिदस्ति । नन्दाभद्रेत्यादिमङ्गलसंज्ञानिवेशस्य त्वर्थमङ्गल्यादिव्यभिचारः स्फुटतर एव, अभद्रादावपि भद्रादिव्यपदेशात् । तस्माद्व्यवहारोत्कर्षापकर्षमात्रेण नाभेदसिद्धिरतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

अस्यैव— साक्षादव्यपदेश्यपदात्प्रतीयमानस्यैव । शब्दानुव्याधरहितता-शब्दार्थानुव्याधरहिततोपपत्ति-

---

तदनेनेत्यादेः सन्निहिते ज्ञानानन्वयात् शङ्कानिराकरणपरत्वमाह । स्यादेतदिति । कीदृगिति । समीचीनोऽसमीचीनो वेत्यर्थः । अस्योत्कर्षहेतुलाभावमुपपादयति । न तावदिति । विपरीत इति । गोशब्दस्योच्चारणादौ न स्थूलादिर्गौर्ज्ञायत इत्यर्थः । नापीति । साधोः प्राशस्त्यमन्यन्नास्तीत्यर्थः । नन्वस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रित्यतोऽस्य निराकरणं सूचितमिति पूर्वोक्तेन न विरोधः।

ननु वार्त्तिकतात्पर्यव्याख्यामुपक्रम्य भाष्यव्याख्याऽकाण्डकूष्माण्डपतनन्याय[१]मनुहरतीत्यत आह। तदेतद्भाष्यमिति। [न्या॰ ०] तदेतद्वार्त्तिकं व्याख्यातुमस्माकं भाष्यव्याख्यापरिश्रम इत्यर्थः।

शब्दो हि यत्कार्यो यत्कारणं यद्ग्राह्यो यत्प्रमाणं यद्विरोधी यद्धर्मा यद्रूपो यद्विषयस्तदकार्यस्तदकारणं तदग्राह्यस्तदप्रमाणं तदविरोध्यतद्धर्माऽतद्रूपोऽतद्विषयोऽर्थः प्रत्यक्षत एवावसीयते। तदेतदस्यार्थज्ञानस्य विषयभेदानुविधायित्वं शब्दाद्भेदग्राहकत्वम्। यदि पुनरेषा प्रतीतिर्भेदमुल्लिखन्त्यप्यवधीर्यते? तदोक्तधर्माणामविरोधे धर्मिपरिवर्त्तनाप्युपलम्भाः स्युः।

निराकरणं सूचितमित्याद्यनेन शब्दात्मकत्वनिरासयुक्तिः सूचितेत्युक्तमिह तु शब्दार्थव्याधरहिततैव सूचितेत्युच्यत इति विरोधविधूननायाह। उपपत्तिरिति।

विषयभेदानुविधायित्वं व्याचष्टे। शब्दोहीति। यद्धर्म्मेति समवायिधर्म्मपरं यद्रूप इति तदन्यधर्म्मपरम्। धर्मिपरिवर्त्ते-

---

(१) पतनदृष्टान्त—पा॰ २ पु॰।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्रोदाहरणार्थं कांश्चिदाह। चाक्षुषं हीति [८५।९] चाक्षुषं हि चक्षुषैव जन्यते रूप एव नियतं रूपेणैव निरूप्यते, न शब्दे प्रवर्तते न शब्देनैव निरूप्यत इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। विषयिविषयानियमप्रसङ्गमुक्त्वा कर्मकरणानियमप्रसङ्गमाह। अपि चेति। [८५।१२]

ननु श्रोत्रमेवास्य कदाचिन्नास्तीत्यत आह। अस्ति हीति। [८५।१४] किमत्र प्रमाणमत आह। शब्दज्ञानं चेति। [८५।१४]

ननु लोचनाभावेऽप्यग्रहणमुपपद्यत इत्यत आह। अस्ति हीति। किमत्र प्रमाणमित्यत आह।

रूपज्ञानं चेति। [८५।१५]

नेति। गोरश्ववैधर्म्यस्यानुभूयमानस्यावधारणे गोरश्व एव इत्यन्वयमप्युपलम्भः स्यादित्यर्थः। श्रोत्रव्यावर्त्तनायाह। चक्षुषैवेति। ननु रूपमात्रविषयज्ञानासम्भवाद्रूप एव नियतं ज्ञानमप्रसिद्धमित्यत आह। रूपेणैवेति। चाक्षुषं ज्ञानं रूपाविषयं न भवतीत्यर्थः। ननु न शब्दे प्रवर्त्तत इत्ययुक्तं शब्दविशिष्टज्ञानस्य शब्दविषयत्वादित्यत आह। न शब्देनैवेति। एवमिति। श्रोत्रजं श्रोत्रेणैव जनितं शब्द एव नियतं शब्देनैव निरूप्यत्वात् न रूपादौ प्रवर्त्तते, न रूपादिना निरूप्यत इत्यर्थः। प्रसङ्गयोर्विषय-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपलक्षणं चैतत् अर्थसामान्यस्य सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वात् शब्दसामान्यमपि सर्वेन्द्रियैर्गृह्येत। शब्दसामान्यस्य वा श्रोत्रेन्द्रियैकवेद्यत्वात् अर्थसामान्यमपि श्रोत्रेन्द्रियैकवेद्यं भवेत्। तथा चेन्द्रियान्तराणां वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यमिति।

इतरेतराभाववत्ताव्यवहाराभावप्रसङ्गमाह। अशब्द इति। [८५। १५] उपलक्षणं चैतत्। अनुत्पन्नो विनष्टोऽत्यन्तासन्नित्यत्र्याप्यभावत्रयेऽपि विवक्षितविपरीतमापद्यत-इति मन्तव्यम्।

इतरेतराभावव्यपदेशे विरोधप्रसङ्गमाह। अभाव इति। [८५। १७] अत्राप्यनुत्पादो विनाशोऽत्यन्ताभाव इति विरुद्धं स्यादिति मन्तव्यम्।

इह ह्यर्थशब्देनेन्द्रियग्राह्य एवाभिप्रेतोऽर्थमाणतयेति व्याख्यानात्। इन्द्रियस्य च ग्राह्यः स एव यस्तज्जन्यज्ञानविषयः। तदमी चक्षुरादिसन्निकृष्टा अप्यन्यविषयज्ञानापेक्षया अतदर्था एव। एवं चेन्द्रिय-

---

भेदमाह। विषयीति। न च शब्दरूपयोः श्रोत्रग्राह्यतायामपि रूपत्वशब्दत्वयोः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतयाऽन्धबधिरादिनियमः स्यादिति वाच्यम्। व्यक्तियोग्यतयैव जातेर्योग्यत्वे रूपत्वशब्दत्वयोर्द्वीन्द्रियग्राह्यत्वप्रसङ्गादिति भावः। अर्थसामान्यस्येति। अर्थः-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गतिज्ञाने कः प्रत्यक्षतायाः प्रसङ्गः? नहि तदपेक्षया घटादयस्तदर्थाः। तस्मादप्रसक्तेऽप्यर्थशब्दस्य पदार्थमात्रपरत्वमभ्युपगम्य परिहारे गत्यन्तरं वार्तिककृता दर्शितं तच्च दुरवबोधमिति व्याचष्टे। नैतदिति।

[८५।१०] नैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते सत्तामात्रव्यवस्थितात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ह्यज्ञायमान एव सत्तामात्रव्यवस्थितः प्रत्यक्षे विवक्षितः, अनुमाने तु लिङ्गस्य ज्ञायमानत्वमेव विवक्षितं न तु सत्तेत्यर्थः।

द्रव्यगुणकर्माणि, तत्सामान्यं सत्ता द्रव्यत्वगुणत्वकर्माणि। आगामिप्रसङ्गाद्विशेषमाह। इतरेतरेति। एवं चेति।

नन्वेवं सुखादेरज्ञानरूपतया न (स) तदपेक्षयेन्द्रियसन्निकृष्टा अपि चन्दनादयोऽर्था इति सुखे प्रसङ्ग एव नास्तीति ज्ञानग्रहणं किमर्थं, कथं च घटेन्द्रियगतिविषयिकायां समूहालम्बनानुमितावतिप्रसङ्गो वारणीयः। मैवम्। अग्रे अर्थपदस्य पदार्थमात्रपरत्वाभिधानेनापि सुखेऽप्यतिप्रसङ्गात्। समूहालम्बनायां अनुमितौ घटत्वस्य विषयत्वेऽपि तदिन्द्रियसन्निकर्षात्तदनुत्पत्तेः तस्यार्थत्वेन विवक्षितत्वात्। अत एवाह। इन्द्रियग्राह्यः स एवेत्याह। दुरवबोधमिति। परामृश्यमाणस्य लिङ्गस्यैव करणत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षादनुमित्यनुपपत्तेरित्यर्थः। तथापि परामृश्यमाणलिङ्गकरणत्वपक्षे टीका दुष्टैवेत्यत आह। सत्तामात्रेति। यद्यपि सत्तामात्रावस्थितादिति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नन्वनुमाने लिङ्गसत्तैव किं न विवक्षितेत्यत आह। अत एवेति। [८१।२०]

तत्स्मरणमात्रादेवेति। [८५।२८] मात्रग्रहणं सत्तामभिप्रेत्य, न त्वनुमेयज्ञानं प्रति कारणतामभिप्रेत्य, धूमस्यैव ज्ञायमानस्य तत्कारणत्वात्। अन्यथा तत्कालाननुविधानप्रसङ्गात्।

यत्र हि विषयानपेक्षं ज्ञानमेव कारणं तत्र न विषयकालानुविधानम्। यथाऽभावज्ञाने प्रतियोगि-

---

श्रोत्रेण श्रूयते अध्याहारे च मानाभावः, तथापि ज्ञानानपेक्षसन्निकर्षकारणतायामेव सूत्रतात्पर्य्यं, निरपेक्षोपस्थितस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यानुपस्थितज्ञानापेक्षा निरपेक्षे तत्र बाधके सत्येव कल्प्यत इति व्युत्पत्तेः। किन्तु तद्ज्ञानादित्यत्र टीकायां ज्ञायत इति ज्ञानं ज्ञायमानमिति यावत् तच्छब्देन लिङ्गपरामर्ष ततः कर्मधारयेण ज्ञायमानाल्लिङ्गादित्यर्थः। तत्स्मरणमात्रादित्यत्र मात्रग्रहणेन लिङ्गज्ञानकारणत्वाभिधानात् परामृश्यमाणं लिङ्गं व्यावर्त्तितमिति भ्रमवारणायाह। मात्रग्रहणमिति। नन्वेवं नागृहीतविशेषणन्यायाल्लिङ्गज्ञानमेवास्तु करणमित्यत आह। अन्यथेति। लिङ्गज्ञानस्य करणत्वे समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्तिग्रहे तत्तल्लिङ्गकालवृत्ति लैङ्गिकानुमानं न स्यात्। ज्ञायमानविशेषणजन्यविशिष्टबुद्धौ तु विशेषणसमानकालताविशेष्यस्य भायात्। यथा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञानजन्ये प्रतियोगिनः। अपि च लिङ्गानपेक्षस्य लिङ्ग-ज्ञानस्य(१) लिङ्गिज्ञानजनकत्वे प्रमाणानां गतिद्वय-वादोऽपि तत्र तत्र न स्यात्। तदयमर्थः—

दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षदण्डजन्यबुद्धौ पुरुषस्य दण्डसमानकालता भासते। एवं च धूमवानयं (वह्निमानयं) वह्निमानिति धूम-समानकालवह्निविषया धूमविशेषणिकाऽनुमितिर्ज्ञायमानधूमजन्या विशेषणसमानकालविशेष्यविषयकशाब्दज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षवदिति नानार्थः। (?)

परामर्शकारणत्वपक्षेऽपि न परामर्शमात्रं कारणमपि तु लिङ्ग-परामर्शः तथाच विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि विषयीकरणाल्लिङ्गमपि करणम्, न च परामर्शपरि-चायकतया तदन्यसिद्धं संयोगपरिचायकेन्द्रियस्यापि प्रत्यक्षे तथा-त्वापत्तेः। संयोगादिविशेषकतया तस्य करणत्वे परामर्शविशेषकतया लिङ्गस्यापि तथात्वात्। किञ्च परामर्शस्य प्रमात्वादनुमितिः प्रमा जायते। तच्च विद्यमानलिङ्गविषयत्वमिति सिद्धं लिङ्गस्यानुमिति-हेतुत्वम्। अपि च परामर्शो व्यापाराभावान्न करणम् न च तस्य संस्कारोव्यापारः परामर्शस्यानुमितिचरमकारणतया संस्कारो-त्पत्तिकाले अनुमितेरेवोत्पत्तेः लिङ्गकरणत्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापार इति समञ्जसम्। न चैतत् स्वातन्त्र्येणास्माभिरुच्यत इत्यत आह। अपि चेति। टीकाकृताऽप्यग्रे 'किञ्चित्सत्तामात्रेण प्रमा-

---

(१) तज्ज्ञानमात्रस्य— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्सत्तामात्रव्यवस्थितादुत्पद्यते ज्ञानं तत्साधकतमं प्रत्यक्षं, लिङ्गात्तु पञ्चरूपसम्पन्ना-दपि ज्ञायमानादेवासतोऽपि यदुत्पद्यते ज्ञानं तदनु-मानमिति।

नन्विन्द्रियविषयेष्वित्यध्याहारः तर्हि सूत्रे पूर्वेषां कि- - - - - इत्यत आह। इमं चेति। [८१।२]

न ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादिति वदता ह्येव-मुक्तं यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पन्नं(१) नासौ तस्य विषयः, यस्तु विषयो न तस्येन्द्रियेण- - - - - - वादिदं जायते। तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातं विज्ञानं यदि तदर्थविषयमेव भवति तदा तत्प्रत्यक्षम् न चैत-त्सूत्राल्लभ्यते। तस्माद्वार्त्तिककृतैव कृतोऽयमध्याहार इति कैश्चिदुक्तम्। स चायमसङ्गतो बोधः अध्याहार-

साधनं यथा प्रत्यक्षं, अनुमानादीनि तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानी'-त्यभिधानात्तस्याप्येतत्सम्मतं इत्यर्थः। असतोपीति। अभावादि-त्यर्थः। असतोऽत्र कारणत्वात्। तेन यत्राविद्यमानं लिङ्गं तत्र तत्प्रागभावध्वंसयोरेव लिङ्गत्वादिति भावः। नन्वेतावतैवाति-व्याप्तेर्निरासात् किमध्याहारकीर्त्तनेनेत्यत आह। नन्विति। तथा-प्यध्याहारमूलजिज्ञासा निष्फलेत्यत आह। न हीति। उभयथेत्य-

(१) मुत्पद्यते— पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्योभयथाप्यनुपपत्तेः तद्व्यावर्त्त्यस्यान्यथैव व्यावृत्तत्वात् अप्रसक्तेश्चेत्यर्थः।

(अव्यपदेश्यपदकृत्योपपादनम्।)

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्य हि ज्ञानस्य व्यभिचारसम्भवादव्यभिचारीति विशेषणं यद्यपि नानुपपन्नम् तथाप्येतद्व्यावर्त्त्यस्य सामान्यलक्षणेनैव व्यावृत्तत्वान्निष्प्रयोजनमिदम्, अवश्यं च तदनुवर्त्तनीयम्। नहि यत इत्यध्याहृतपदेन करणमात्रं परामृश्यते। तस्याप्रकृतत्वात्। किन्तु प्रमाकरणम्। तथा चायमर्थः—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं यतः प्रमाणाद्भवति तत्प्रत्यक्षम्। एवं च व्यभिचारिणः कः प्रसङ्गः? इत्यत आह। यद्यपीति। [८६।५]

स्यार्थमाह। तद्व्यावर्त्त्यस्येति। न तत्सत्तामात्रस्थितादिन्द्रियसन्निकर्षाज्जायते इत्युक्तत्वादित्यर्थः। अप्रसक्तेश्चेति। अर्थशब्देनेन्द्रियग्राह्यस्याभिधानादित्यर्थः।

अस्मत्पितृचरणास्तु परामृश्यमाणं लिङ्गं नानुमितिकारणम्। अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनात्। विद्यमानलिङ्गान्तरं तत्र कारणमिति चेत्। न। यत्रैकैव व्यक्तिर्लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावात्। सत्त्वेऽप्यपरामृष्टस्याकरणत्वात्। तत्र प्रागभावप्रध्वंसावेव

---

(१) व्यावर्त्तितत्वात्— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नन्वव्यभिचरिपदकरणं प्रमाणपदानुवर्त्तनं वेति न कश्चिद्विशेष इत्यत आह। अन्यथेति। [८१।१]

अव्यभिचारिपदम् [८१।७] प्रमाणपदमित्यर्थः। प्रमाणस्यैवाव्यभिचारित्वात्। यद्यपि तत्र तत्पूर्वकमिति

लिङ्गे तयोरप्यग्निसमानदेशत्वनियमादिति चेत्। न। यत्र वर्त्तमानतया सन्दिग्धो धूमोऽतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितस्तत्रावर्त्तमानतया धूमस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसयोः सन्दिग्धत्वेनालिङ्गत्वात् यत्र पर्वते धूम इति ज्ञानाद्भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयादनुमितिस्तत्रोक्तरीत्यभावाच्च। अपि च लिङ्गं विनापि तत्परामर्शादनुमित्युत्पत्तेः व्यभिचाराल्लिङ्गं न तद्धेतुः। नच प्रमानुमितौ तद्धेतुः, परामर्शमात्रस्यानुमितिसामान्यहेतुतया तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितेस्तथात्वापत्तेः। नापि विद्यमानलिङ्गविषयत्वं तत्प्रमात्वे तन्त्रम्। यदा कदाचिद्विद्यमानेन भूतभाविसाधारणेन तत्प्रमात्वोपपत्तेः। समयविशेषान्तर्भावेऽपि व्याप्तिग्रहे धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वात्। पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं च साध्यमानस्यानुमाने सिद्ध्यतीति पक्षधर्मतावलादेव धूमसमानकालवह्निसिद्धौ ऽनुमानस्याप्रयोजकत्वात्। व्याप्तिस्मृतिः करणम्, तृतीयलिङ्गपरामर्शो व्यापार इति सव्यापारत्वमपि लिङ्गपरामर्शस्येति परामर्शः करणम्। ग्रन्थस्तु सविशेषणे हीति न्यायेन परामर्शकरणतया नेय इति तत्त्वचिन्तामणावाङ्ः।

(इत्यव्यपदेश्यकृत्योपपादनम्।)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लक्षणपदपर्यालोचनेनैव व्यभिचारिनिरासः, न ह्युक्तरूपे द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य ज्ञानस्य तद्व्यभिचारिणीमपि धियं[१] जनयेत्। अत एव तदर्थं तत्र सामान्यलक्षणानुवर्तनमसारमेव। तथाप्येवम्भूतप्रत्यक्षद्वयजनिते संस्कारे निर्णये चाऽनुमानत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ एव, तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं प्रमाणपदं न कृतं चेदवश्यमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः॥

तस्याप्रकृतत्वादिति। यद्यपि प्रमाकरणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणे करणमपि प्रकृतमेव, विशिष्टोपस्थितौ विशेष्योपस्थितेरावश्यकत्वात् तस्यैव यतः पदेन परामर्शः सम्भवति, (तथापि) तदा यद्विशेषणविशिष्टं विशेष्यं बुद्धिस्थं, सर्वनाम्नापि तादृशमेव परामृश्यते। यथा दण्डी पुरुषस्तिष्ठति तमानयेत्यत्र व्युत्पत्तिविशिष्टपरामर्श (?) एवेति भावः। ननु चाव्यभिचारित्वं ज्ञानधर्मः तेन कथं करणविशेषवाचिनाऽनुमानपदेन सामानाधिकरण्यमित्यत आह। प्रमाणपदमिति। अव्यभिचारित्वादिति। अव्यभिचारिज्ञानजनकत्वादित्यर्थः। तथाच कार्यवाचकं पदं कारणे प्रयुक्तमिति भावः। न हीति। व्याप्तिविषयकं पक्षधर्मताविषयकं च प्रत्यक्षद्वयमित्यर्थः। तथापीति। यद्यपि संस्कारो न प्रत्यक्षद्वयजन्य इति तत्रातिव्याप्तिर्नास्ति, निश्चयस्य प्रमाणपदेनापि व्यवच्छेत्तुं न शक्यस्तस्यानुमितिरूपतया क्वचिदुपमितिकरणत्वात्। तथापि साक्षात्परम्प-

---

(१) प्रमा—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्येवं किमव्यभिचारिपदप्रयोजनमित्यत आह। तथापीति॥ [८६।७]

नोपयुज्यते। [८६।६] परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम्। तथापि नियमो न स्फुटीकृत(१) इत्यत आह। तत्रेति। [८६।११]

नन्वनुमानवदव्यभिचारसिद्ध्या फलासिद्धिर्न प्रत्यक्षे यथा, तथा शब्देऽपि, ततस्तदवबोधनार्थं तत्राप्यव्यभिचारिपदावतारप्रसङ्ग इत्यत आह। शब्दादौ त्विति। [८६।१५] प्रत्यक्षे फलाव्यभिचारनिश्चयेनैवाव्यभिचारनिश्चय इति नियमो नान्यत्रेत्यर्थः॥

रासाधारणं प्रयोजकमात्रं विवक्षितमनुवृत्तप्रमाणपदाच्चानुमितिकरणविवक्षया न निर्णयेऽतिप्रसङ्ग इति भावः। परस्परेति। चाक्षुषादिप्रमया लिङ्गेन चक्षुराद्यनुमितिरनुमिताच्च तस्मात्तदुत्पत्तिरित्यर्थः। प्रत्यक्ष इति। यथा चक्षुरादीनामतीन्द्रियतया दोषासहकृतत्वमशक्यनिश्चयमतस्तज्जनितज्ञानप्रमात्वनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयो न तथाऽनुमाने तत्र तदभावेऽप्यनुमेयव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थतया तन्निश्चयात्, एवं शब्देऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्यावधृतप्रामाण्यदृष्टार्थभेदभागेनैककर्तृकतया पूर्वमेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थः।

टीकायां 'सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू-इत्यस्य जर्भरी' जृम्भमाणौ तुर्फरी-हस्तिनौ। सृण्येव यथाङ्कुशेन तुद्यमानावित्यर्थमाङ्ः। ननु

---

(१) स्फुटीभूत— पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अव्यभिचारिपदोपादानं [८६।१५] फलविशेषणतयेति शेषः। अयं च नियमः स्वरूपतोऽपिफलद्वारैव प्रत्यक्ष-मुन्नीयते न त्वन्यथा। अनुमानादिकं तु प्रतीतं सत्फलाय कल्पते न त्वन्यथेति नियमे सति स्यादिति। अयमप्यर्थाक्षिप्ततया प्रागेव दर्शितो द्वयीति। अपरमप्युत्पत्तिज्ञप्तिभ्यां नियमद्वयं श्लिष्टमाह। अथ-वेति। [८६।२१]

कारणमुत्पादकं प्रत्यायकं च। उभयं साधयति। न हीति। [८६।२६] उपाधिशङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कसहाय-त्वोपवर्णनम्।

आगमस्यापि च वक्तृश्रोतृगतत्वेन प्रत्यक्षापेक्षा उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च यतोऽतः संमुग्धमाह। एवमिति। [८७।२] तथाऽप्ययमर्थः कथमव्यभिचारिपदोपादानमात्रात् लभ्यत इत्यत आह। तदयं सङ्क्षेपः। सोऽयं सूत्रकार-

---

प्रत्यक्षस्य प्रमाणेतरव्यावृत्तरूपमत्राभिधेयं तच्चात्र नोक्तं अव्यभिचा-रित्वस्य ज्ञानधर्मत्वादित्यत आह। फलेति। अयं चेति। अयं च नियमः पूर्वोक्तः स्वरूपतोऽपीत्यादिनियमे स्यादित्यर्थः।

नियमान्यत्वशङ्कानिराकरणायाह। अपरमपीति। अन्यादृशं नियममाहेत्यर्थः। ननु 'न ह्यस्ति सम्भव' इत्यादिपूर्वटीकया 'न ह्यस्तीत्यादि' पुनरुक्तमित्यत आह। तथापीति। एतादृश-नियमनबोधनफलमाह। तदयमिति। प्रत्यक्षो यत्र नियमस्तत्रापि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्येह विशेषतः प्रयत्नो ज्ञापयति तस्मिन्नव्यभिचारिण्यन्यत्र व्यभिचारशङ्कैव नास्ति अत इहैव तद्ग्रहाय विशेषतोयतितव्यमिति ।

यद्यपि ज्ञप्तिपक्षे लौकिकवचसां प्रवृत्तिसामर्थ्यादिना व्यभिचारभावग्रहस्तथापि पारलौकिकागमाव्यभिचारनिश्चय आप्तोक्तत्वेनैव । तच्च मूलभूतप्रत्यक्षसिद्धेरिति(१) ॥

ननु भाष्यवार्त्तिकयोः का गतिः? न ह्ययमर्थस्ततः प्रतीयते, किं नाम? व्यभिचारिव्यावृत्तिमात्रमित्यत आह । तस्मात्सुष्ठूक्तमिति । [८७।८] स एवार्थः. किन्तु नियम्यतया न तु विधेयतयेत्याशयः । उच्चावचमुच्चलत इति जलसादृश्यसङ्कीर्त्तनं भ्रान्तिबीजतया । उपघातदोषान्वयनस्यातपादिना ॥

एतदुक्तं भवति । उपदर्शितार्थाप्रापकत्वं व्यभिचारः । न चार्थेन कश्चिदर्थ उपदर्शितोयमप्रापयन्नर्थो व्यभिचरेत् । अन्यथार्थोपदर्शनस्वभावस्य चोत्पत्तिः । न चार्थोपदर्शनस्वभावो न चान्यथोत्पन्नः । तस्मादेवं-

धर्मिधर्मिणोः सम्बन्धं बोधयदेव वाक्यमन्यव्यावृत्तिं धर्मस्य बोधयतीत्यर्थः । नन्विति । नापूर्वार्थप्रापकतयेत्यर्थः । न चार्थस्ये-

(१) प्रत्यक्षमूलत्वेनैवेति— पा० ३ पु० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भूतो व्यभिचारो ज्ञानस्यैव, न चार्थस्य। तदिदमुक्तम्। प्रत्ययो भ्रान्तो जायत इति। [८७। १६]

वृद्धसम्मतिमाह। यथाहुरिति। [८७। १७] अन्ध इति सम्यक्दर्शनोपायरहितत्वमात्रपरम्। न पश्यतीति सम्यक्ज्ञानाभावमात्रोपलक्षणपरं तेन पुरुषापराधः स भवतीति। अचादर्शनं विपरीतदर्शनं वेत्यपराध इत्यर्थः। यथाहि स्थाणुरदृश्यमानस्तथैव पुरुषत्वेनापि दृश्यमान इति तात्पर्यम्।

यद्यपि संशयोऽपि सामान्यलक्षणानुवृत्त्यैव निरस्तस्तस्याऽप्रमाणफलत्वात्तथाप्यव्यभिचारिपदं नियमज्ञापनायावश्यं कर्त्तव्यं तेन च व्यभिचारिव्युदासमुखेनैव नियमः प्रदर्शयितव्यः संशयोऽपि व्यभिचारिजातीयोऽतस्तेनैवास्य व्युदासो युक्त इत्याशयवानाह। अव्यभिचारिपदेनैवेति॥ [८७। १८]

ननु व्यभिचारित्वमेवास्य कथं? विपर्ययज्ञानं हि निश्चयाकारमयं तु न तथेत्यत आह। नोखल्विति।

त्यत्रापि व्यभिचार इत्यनुषञ्जनीयम्। तेनैवाऽस्येति। प्रकरणोपस्थित्यपेक्षयोपात्तपदोपस्थितेरन्तरङ्गतया तत एव व्यभिचारिणः संशयस्य व्युदासो युक्त इत्यर्थः। अप्रसक्तनिषेधमाशङ्क्य शङ्कान्तरमाह। नन्विति। निश्चयत्वव्याप्यं विपर्ययत्वं नानिश्चयात्मकसंशये

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नहि निश्चयत्वमात्रं प्रयोजकम्। किं तर्हि? विसंवादः(१)। स च प्राप्त्ययोगः। न च प्राप्तियोगो द्विरूपस्य वस्तुनः क्वचित्कदाचित्केनचिदप्राप्तेरित्यर्थः।

न च वाच्यं भ्रान्तेरभ्रान्तिप्रतियोगित्वादनियतस्य वस्तुनः क्वचिदपि प्रमाणागोचरत्वादसत्ख्यातेश्च नाभ्युपगमात् सर्वमिदमसमञ्जसमिति। न खलु दोलायमानः स्थाणुपुरुषव्यतिरिक्तः कश्चिदनियतो नामार्थः परिस्फुरति यत्राऽसमञ्जसं स्यात्॥

ननु स्थाणुपुरुषावुभावेव यद्यारोपितौ तदोभयोप-

सम्भवतीत्यर्थः। द्विरूपस्येति। स्थाणुपुरुषात्मकस्येत्यर्थः। न च वाच्यमिति। अन्यत्र प्रमितस्यान्यत्रारोपो भ्रान्तिः न च स्थाणुपुरुषात्मकं किञ्चिदस्ति प्रमाणगोचर इति न तदारोप इत्यर्थः। नोखल्विति। स्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वे प्रमिते एवैकत्रारोप्येते। न स्थाणुपुरुषात्मकत्वमनियतत्वमिति नारोप्याप्रसिद्धिरित्यर्थः।

यत्र यद्बाधितं तत्रैव तदारोपितमिति नियमाद्यदि स्थाणुपुरुषोभयात्मकत्वे बाधकं स्यात्तदैव तदुभयविषयस्यारोप्यत्वं स्यात् न चैवं, क्वचित्पुरोवर्त्तिनः स्थाणुत्वात् पुरुषत्वाच्चेत्याह। नन्विति। अथ यद्यपि संशयस्य स्थाणुपुरुषोभयविषयत्वं, तथापि यद्बाधितं यत्र तत्र तदारोप्यते। एवं यत्र स्थाणौ पुरुषत्वारोपस्तत्र धर्मिणि

(१) प्रयोजकमत्र किं तु विसंवादः—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मर्दात्मना बाधकेन भवितव्यम्। अथान्यतरस्यारोपस्त-दाऽपरस्य पारमार्थिकत्वात्तत्प्रतिपत्तेरबाध्यत्वमेव स्यात् यथा शुक्तौ रजतांशस्य मिथ्यात्वे शुक्लभास्वरत्वादि-निश्चयस्य सत्यत्वं, तथा च स्थाण्वंशे निश्चयः पुरुषांशे त्वेककोटिसन्निवेशवानेव विभ्रम इति संशयो दत्तजला-ञ्जलिः प्रसक्तः[१]। तस्मादुभयस्मरणमात्रात्मकोऽयमिति स्यात्। न स्यात्, यत्र तावदुभयोरनुभयात्मके पाषा-णस्तम्भादौ समारोपस्तत्रोभयोपमर्दक एव बाधक इति किमत्र वक्तव्यम्। यत्राप्येकतरारोपस्तत्रापि नापरांशे निश्चयः। परस्परप्रतिक्षेपोपस्थितिव्याहत्या निश्चया-त्मकस्यैव ज्ञानस्योत्पादात्। यत्र हि रजतत्वारोपे शुक्लत्वादौ निश्चयस्तत्रारोपितानारोपितयोर्मिथो वि-

---

निश्चयत्त्ववद्धर्मांशेऽपि निश्चयत्वान्नानिश्चयात्मकः संशयः स्यादत आह। अथेति। तस्मादिति। स्थाणुपुरुषत्वे स्मर्य्येते ताभ्यां पुरो-वर्त्तिन्यसंसर्गो न गृह्यत इत्येतावतैवाभेदव्यवहार इत्यर्थः।

यत्र तावदिति। स्थाणुपुरुषानात्मके यत्र तदुभयारोपस्तत्रो-भयत्र बाधकमस्त्येवेत्यनुज्ञैवोत्तरमित्यर्थः। यत्रापीति। एकदा पर-स्परविरुद्धस्थाणुपुरुषव्यावर्त्तकधर्मग्रहादुभयारोप एक एवोपपद्यते। न चार्थादनिश्चयात्मक एवेत्यर्थः। विपर्यये विशेषमाह। यत्र हीति।

---

(१) स्यात्—पा० १ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रोधाभावः। तस्मादारोपितानारोपितत्वाविशेषेऽपि यत्रारोपितानारोपितौ परस्पराविरुद्धौ स विपर्ययः। यत्र तु परस्परविरुद्धौ स संशय इति सर्वमवदातम्। यद्येवं संशयोऽपि विपर्ययान्तर्भूतस्तदपाकरणेनैवापाकृतश्च किमर्थं तर्हि व्यवसायात्मकपदं चकार सूत्रकारः। स न्यासोऽपरोऽर्थो[1] व्याख्यातृभिः किमित्युपेक्षितः तथाभूतोऽर्वाचीनैः कथमुन्नीयत इत्यत आह। तस्मादिति ॥ [८७। २०]

(इत्यव्यभिचारिव्यवसायात्मकपदकृत्यवर्णनम्)

स्यादेतदिति। [८८। १] स्यादेतत् तदवबोधार्थं[2], यदि

तस्मादिति। न च परस्परविरुद्धयोर्यत्रारोपस्तद्व्यापकत्वं स्मृतकोट्योर्विरोधे भासमाने विशेषादर्शने च विरुद्धानेककोटिकमेव ज्ञानं जायते, न त्वेककोटिकमिति विवेचितत्वात्। सोऽपर इति। व्यवसायात्मकमिति पदस्य संशयव्युदासार्थतायाः सोपरोऽर्थः सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थतेत्यर्थः। व्याख्यातृभिर्भाष्यकारादिभिः।

(इत्यव्यभिचारिव्यवसायात्मकपदकृत्यवर्णनम्)

स्यादित्येतस्य तर्कस्य व्याप्यव्यापकासञ्जने विवेचयति। स्यादेतदिति। एतद्व्यवसायात्मकपदं सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थं तदा

---

(१) सन्यासोऽपरोऽर्थो—पा० ३ पु०।
(२) स्यात् तदवरोधार्थं—पा० ३ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्प्रत्यक्षं स्यात्, न त्वेतदस्तीत्यर्थः। हेतुमाह। अभिलापेति। [८८।१] अभिधानाकारसंसर्गयोग्याभिधेयाकारं हि तदित्यर्थः। विपक्षाद्व्यावृत्ति(१)माह। न चेति [८८।२] अभिधानाभिधेयसंसर्गो हि तदाकारयोः संसर्गनियमः। स च संयोगसमवायकार्यकारणभावरूपस्तावन्न सम्भवतीत्याह। न ह्यर्थे शब्दाः सन्तीति। [८८।३] संयोगेन

स्यादिति व्यापकासञ्जनमुक्तम्। यदि तत्प्रत्यक्षं स्यादिति व्याप्यासञ्जनमुक्तम्। न त्वेतदस्तीत्यनेन न व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं भवितुमर्हतीत्यस्यार्थ उक्त इत्यर्थः। ननु सविकल्पकं ज्ञानं नाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं ज्ञानाकारपक्षे ज्ञानाकारस्यैवाभिलापसंसर्गितया ज्ञाने तदभावात्, निराकारतापक्षे ज्ञानस्य साक्षादभिलापसंसर्गाभावादित्यत आह। अभिधानेति। अभिधानाकारसंसर्गयोग्योऽभिधेयाकारो यस्येत्यभिधेयाकारस्यैवाभिलापसंसर्गयोग्यत्वोक्तेरिति साकारपक्षे नोक्तदोष इत्यर्थः। ननु हेतावुक्ते दृष्टान्त आकाङ्क्षितः कुतो नोक्त इत्यत आह। विपक्षादिति। साध्याभावप्रयुक्तः साधनाभावो व्यतिरेकिणि गमक इति प्रत्यक्षात् साधनव्यतिरेक उक्त इत्यर्थः। नन्वाकारयोः संसर्गमुक्त्वाऽऽकारिणोस्तदभावाभिधानमयुक्तमित्यत आह। अभिधानेति। आकारिणोः संसर्गिनियतत्वादाकारसंसर्गस्य तदभावे संसर्ग एव न स्यादाकारयोरित्यर्थः। नन्वर्थे शब्दस्य वाच्यवाचकसंसर्गोऽस्त्येवेत्यत आह। संयोगेनेति।

---

(१) विपक्षाद्व्यतिरेक—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समवायेन कार्यतया वेति शेषः। अर्थात्मानो वेति। [८८। २] न हीत्यनुषज्यते। उपपत्तिमाह। तथा सतीति। [८८। ३] न चेति। [८८। ४]

स हि संवेदनधर्मो ग्राह्याकाररूपो वा स्यात्? तन्निरपेक्षग्राहकाकाररूपो वा। न तावदाद्यः। अर्थासंस्पर्शी यतः। अर्थासंस्पर्शश्चास्यातद्वृत्तित्वात् अतदुत्पत्तेश्चेति पूर्वैव युक्तिरित्याशयः। नापि द्वितीयः। अर्थेषु तन्नियोजनात्। अर्यमाणेषु बाह्येष्वर्थेष्वेव तस्याभिलापस्य नियोजनात्। नियमतो[१] बाह्यसामानाधिकरण्येन प्रतीतेरित्यर्थः॥

एतदुक्तं भवति। संवेदनाकारो हि ज्ञातृत्वादिस्तत्सामानाधिकरण्येन प्रतीयते। अभिलापस्तु बाह्य-

नन्वर्थासंस्पर्शीति यद्यभिलापविशेषणं? तदाऽर्थेषु तन्नियोजनादिति विरुद्धम्, अथ निषेधार्थस्तदा पुनरुक्तम्, अर्थसंस्पर्शित्वनिषेधेनैव तदसंस्पर्शित्वस्य दर्शितत्वादित्यन्यथा विकल्प्य योजयति। स हीति। सोऽभिलापः संवेदनधर्मोभवन् ग्राह्यार्थस्य या शब्दाकारता तदनुरोध्याकाररूपोऽर्थनिरपेचोज्ञानाकार एवेत्यर्थः। निशब्दार्थमाह। नियोगतः। योजनार्थमाह। बाह्येति। ननु ज्ञानधर्मोऽपि कश्चिद्बाह्ये प्रतीयत एवेत्यत आह। एतदुक्तमिति। यद्यभिलापो ज्ञातृधर्म्मः स्यादहं घट इति ज्ञानधर्मस्य बाह्यनिष्ठ-

(१) नियोगतो—पा० २ पु०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सन्नियुक्तस्तत्सामानाधिकरण्येनेत्यतो न संवेदनधर्मः। तस्माद्विषयतः स्वरूपतश्च यतोऽस्य प्रत्यक्षस्य नाभिलापसंसर्गयोग्यतासम्भवस्तस्मादिदमर्थात्सरूपकादुपजायमानं ज्ञानं विकल्परूपमर्थमेवादर्शयेदिति प्रसङ्गः। नाभिलापमर्थसंसर्गितयेति शेषः॥

स्यादेतत्। स्वकारणादुपजातस्य कारणमकारणं वा कश्चिदेव विषयः। एवं चार्थादुपजातस्याप्यजनकोऽप्यभिलापोऽस्य विषयो यदि स्यात्को दोष इत्यत आह। न हीति॥ [८८।६]

रूपाच्चक्षुषो विषयादुपजायमानं चाक्षुषं विज्ञानं नयनाविषयरससहितमेतद्रूपमिति।

लेनाप्रतीतेरित्यर्थः। विषयतो बाह्यतः स्वरूपतो बाह्यानपेक्षतोयतः। ननु ज्ञानं यदा निर्विकल्पकं? तदा तदर्थमादर्शयत्येवेतीष्टापत्तिः। अथ सविकल्पकं? तदर्थाज्जायमानमेव नेत्यत आह। तस्मादिति। स्वरूपकात् समानाकारात् यदि सविकल्पकमर्थाज्जायमानं स्यादर्थमेव दर्शयेत् न चार्थमुपदर्शयति, अभिलापसंसर्गित्वादर्थस्य च तदभावादित्यर्थः। ननु यत्राभिलाप एवार्थस्तत्र तस्मादुत्पन्नं ज्ञानं तमादर्शयत्येवेत्यत आह। अर्थसंसर्गितयेति। एतावतैव सिद्धेऽग्रिमोपयोगार्थमाह। स्यादेतदिति।

ननु रूपज्ञानस्य रसाविषयकत्वं कुत इत्यत उक्तम्। चक्षुष

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एतदुक्तं भवति। साकारवादसिद्धौ तावदनुपप्लुतमाकारमादधदेवार्थो विषयः? न च शब्दसंसर्गयोग्यताऽर्थस्यास्ति येन तदाकारं ज्ञानं भवेत्। न चेन्द्रियविज्ञाने शब्दः स्वतन्त्र एवाकाराधायको विकल्पकाले तदभावात्। भावे वा स्वतन्त्रः प्रतिभासेत नार्थसंसर्गितयेत्युक्तम्। निराकारतापक्षेऽप्यात्मानात्मप्रकाशनशक्तेर्विज्ञानस्य स एव विषयो यत्रेन्द्रियं नियतसामर्थ्यम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न चक्षुरिन्द्रियान्तरविषये समर्थम्, न च चक्षुर्विषयस्यैव शब्दसंसर्गोऽस्तीति चिन्तितमिति ॥

प्रसङ्गमुक्त्वा विपर्ययमाह। तस्मादिति। [८८।९] अभिलापसंसर्गानपेक्षमर्थं तत्संसर्गिणमादर्शयदध्यवस्यद्विकल्पवासनोत्थापितं नार्थसामर्थ्यसमुत्थमिति भावः।

इति। दोषं निरस्यति। एतदुक्तमिति। अनुपप्लुतमबाधितम्। तदाकारं शब्दाकारम्। तदभावादिति। तत्काल इन्द्रियसन्निकृष्टशब्दाभावादित्यर्थः। न(ार्थ)(नु)संसर्गितयेति। शब्दविशिष्टार्थज्ञाने श्रोत्रचक्षुषोः प्रत्येकविषयोर्नैकस्यापि सामर्थ्यमस्तीत्यर्थः। उपसंहारभ्रमनिरासायाह। प्रसङ्गमिति। नन्वभिलापसंसर्गानपेक्षो न सर्वस्तत्संसर्गितया व्यवसीयते, अपि तच्छब्दार्थ इत्यतः पूरयति। ननु दृशमं बौद्धमते निर्विकल्पकं, नच तदभिलापसंसृष्टार्थविषयकमित्यत आह। अध्यवस्यदिति। विषयीकरणमध्यवसायः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

	Rs.	A.s
*Taittiriya Pratisakhya (Text), Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
*Tandya Brahmana (Text), Fasc. 13–18 @ -/10/- each	3	12
Tantra Vārtika (English), Fasc. 1–15 @ -/1/4	18	12
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 7–10; Vol. III, Fasc. 1–2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1–5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1–12 @ -/10/- each	14	6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1–6 @ -/10/- each ..	3	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1–8; Vol. II, Fasc. 1–3, Vol. III, Fasc. 1 @ -/10/- each	7	8
*Tattvarthadhigama Sutram, Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
Tirthacintamoni, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1–3 @ -/10/-	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1–5 @ -/10/-	3	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1–14 @ -/10/- each	8	12
*Uttara Naishadha (Text), Fasc. 6–12 @ -/10/- each	4	6
Uvāsagadasāo (Text and English), Fasc. 1–6 @ 1/-	6	0
Vajjalaggam, Fasc. 1	0	10
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ -/10/-	0	10
*Varaha Purana (Text), Fasc. 2–14 @ -/10/- each	8	2
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–6 @ -/10/-	3	12
Vayu Purana (Text), Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	8	2
*Vedanta Sutras (Text), Fasc. 7–13 @ -/10/- each	4	6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1–8; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/-	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2–5 @ 1/4/-	5	0
Ditto Vol. III, Fasc. 1	0	10
Vishahitam, Fasc. 1	[illegible]	[illegible]
Vivādaratnākara, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	[illegible]	[illegible]
Vrhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1–6 @ -/10/-	3	12
*Vrhannaradiya Purana (Text), Fasc. 3–6 @ -/10/- each	2	8
...śāstra, Fasc. 1–5	5	10
... of Patanjali (Text and English) ... Re. 1/-, ...s. 2 -)	3	0

Rajas...

	Rs.	A.s
... Bardic an... ...uscripts.		
Sect. i: ... Part ... ...te. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. i: ... ...ate. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. ii: B... ...etry. ... ...te. Fasc. 1 ..	1	0
Vacanikā Rāṭhòṛa Ratana Siṅgh... rī Mahesad... rī Khiṛiyā Jagā rī kahī. Part i: Ḍiṅgaḷa Text ... Notes and G...sary	1	8
Veli Krisana Rukamaṇī rī Rāṭhòṛ... Rāja Prithī Rāja ... kahī. Part i: Ḍiṅgaḷa Text with Notes and Gl...ssary	1	8

Tib...tan Series.

	Rs.	A.s
Amarakosah, Fasc. 1–2	4	0
Amartika Kamdhenuh	1	0
Bauddhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesar...ga, Fasc. 1–4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu (A Bilingual Index)	1	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1–2	2	0
Pag-Sam Śhi Tin, Fasc. 1–4 @ 1/- each	4	0
Prajna Pradipah	1	0
Rtogs brjod dpag hkhri Śiṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1–13; Vol. II, Fasc. 1–11 @ 1/- each	24	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–3; Vol. III, Fasc. 1–6 @ 1/- each	14	0
Timed-Kun-Den	1	0
Minor Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain ..	1	0

	Rs.	A.s
Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–34 @ 1/- each	34	0
Ditto ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each ..	6	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0
Report on the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and 1906-1911 @ -/8/- each	1	8
Catalogue of the Scientific Periodicals in Calcutta Libraries ..	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

18-10-19.

Books are supplied by V.P.P.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

	Rs.	As.
*Dasa Rupa (Text), Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
Dharmabindu, Fasc. 1 @ -/10/- each	0	10
Dictionary of the Kashmiri Language, Part I	15	0
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1–4	3	2
Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Vol. I	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1–2 @ 1/4/- each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
*Institutes of Vishnu (Text), Fasc. 2 @ -/10/- each	0	10
KālaViveka, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Karmapradiph, Fasc. 1	1	4
Kātantra, Fasc. 1–6 @ -/12/- each	4	8
*Katha Sarit Sagara (English), Fasc. 4–14 @ 1/- each	11	0
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	0	10
Kavindravacana Samuccayah	3	8
Kiranavali, Fasc. 1–3 @ -/10/-	1	14
Kurma Purana, Fasc. 1–9 @ -/10/- each	5	10
*Lalita Vistara (English), Fasc. 1–3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ -/10/- each	6	14
Mahā-bhāsya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1–9; Vol. II, Fasc. 1–12; Vol. III, Fasc. 1–10 @ -/10/- each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1–3 @ 1/4/- each	3	12
Maitr… Maitrayaniya Upanishad, Fasc. 1–2	1	4
Mar… Sangraha, Fasc. 1–3 @ -/10/- each	1	14
Mā…eya Purana (English), Fasc. 1–9 @ 1/- each	9	0
*Mar…eya Purana (Text), Fasc. 4–7 @ -/10/- each	2	8
*Mimansa Darcana (Text), Fasc. 9, 11–17 @ -/10/- each	5	0
*Mirror of Composition (English), Fasc. 4	2	0
Mugdhabodha … Fasc. 1–7 @ -/10/- each		
Nirukta (2nd ed… 2 @ 1/4/-		
*Nirukta (old edit… 8 @ -/10/- each		
Nityācārapaddhati, …		
Nityācārapradīpa, V… II, Fasc. 1–4 @ …		
Nyaya Vartika Tatpar… c. 1–5 @ -/1…		12
*Nyayavartika (Text), F… /- each	2	0
Nyayasarah	12	0
Padumāwati, Fasc. 1–6 @ …		
*Parāçara Smṛti, Vol. I, … 2–8; Vo… Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc.	11	14
1–6 @ -/10/- each	1	0
Parāçara, Institutes (English) @ 1/- each	0	10
*Paricista Pravan… (Text), Fasc. 5 @ -/10/- each	1	0
Pariksamukh…tram	3	12
Pra…dhanācintāmaṇi (English), Fasc. 1–3 @ 1/4/- each	4	6
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	1	4
Prthviraja Vijaya, Fasc. 1–2	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1–3	0	10
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	1	4
*Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 2–3 @ -/10/- each	0	10
Sadukti-karna-mrita, Fasc. 1 @ -/10/- each	4	6
Samaraicca Kaha, Fasc. 1–7 @ -/10/- each		
*Samavada Sanhita, Vol. I, Fasc. 1–4, 6–10; Vol. 2, Fasc. 2–6; Vol. 3, Fasc. 1–7; Vol. 4, Fasc. 1–6; Vol. 5, Fasc. 1–8 @ -/10/- each	21	4
*Sankara Vijaya (Text), Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
*Sankhya Aphorisms of Kapila (English), Fasc. 2	1	0
*Sankhya Pravachana Bhashya, Fasc. 2	0	10
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
Ditto (English), Fasc. 1–3 @ 1/- each	3	0
Siva Parinahya, Fasc. 1–2	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Smriti Prakasha, Fasc. 1	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	3	12
Srauta Sutra of Latyayana (Text), Fasc. 1–9 @ -/10/- each	5	10
Sri Surisarvasvam, Fasc. 1–3 @ -/10/- each	1	14
Suçruta Saṁhitā (English), Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
*Suryya Siddhanta, Fasc. 2 @ 1/4/-	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittereya Saṁhita (Text), Fasc. 17–45 @ -/10/- each	18	2
*Taittiriya Aranyaka of Black Yajur Veda (Text), Fasc. 5–11 @ -/10/- each	4	6
*Taittiriya Brahmana (Text), Fasc. 3–24 @ -/10/- each	13	12